सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरू जलजला गाउँपालिका र कुश्मा नगरपालिका केन्द्रित एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय समाजशास्त्र अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको

स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तिको लागि

आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्नका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

जगत शंकर पौडेल

सिम्बोल नं. : २८३२०२५

त्रि.वि.दर्ता नं. : ७-२-३९-२०९-२०१२

समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

काठमाडौं, नेपाल

२०८१

समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

सिफारिस पत्र

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय समाजशास्त्र अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तिको लागि आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्नका लागि प्रस्तुत **सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरू जलजला गाउँपालिका र कुश्मा नगरपालिका केन्द्रित एक समाजशास्त्रीय अध्ययन** शीर्षकमा यो शोधपत्र जगत शंकर पौडेलले मेरो निर्देशन बमोजिम तयार पार्नु भएको हो । उहाँले गर्नु भएको मिहिनेत सराहनिय छ । प्रस्तुत शोधपत्रलाई स्वीकृति र अनुमोदनका लागि मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

मिति : २०८१/८/२१

डा. मनहरि ढकाल

शोधनिर्देशक

समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि., कीर्तिपुर

२०८१

समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्तको आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्नको लागि उपाधि प्राप्तिको लागि श्री जगत शंकर पौडेलले **सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरू जलजला गाउँपालिका र कुश्मा नगरपालिका केन्द्रित एक समाजशास्त्रीय अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. डा. पासाङ शेर्पा ....
(विभागीय प्रमुख)

२. डा. बलराम आचार्य ....
(वाह्य शोधनिर्देशक)

३. डा. मनहरि ढकाल ....
(शोधनिर्देशक)

मिति : २०८१/९/२

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, समाजशास्त्र अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तिको लागि आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्नको लागि तयार पारिएको हो । यो अध्ययन **सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरू जलजला गाउँपालिका र कुश्मा नगरपालिका केन्द्रित एक समाजशास्त्रीय अध्ययन** शीर्षक आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, मानसिक समस्यामा पारेको समस्याको बारेमा सम्बन्धित छ ।

प्रस्तुत अनुसन्धानको प्रस्तावना लेखनदेखि शोधपत्र तयारीसम्म सहयोग सल्लाह एवं कुशल निर्देशन प्रदान गर्नु हुने आदरणीय गुरु तथा शोधनिर्देशक डा. मनहरि ढकालप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

त्यसैगरी आवश्यक मार्गदर्शन, सल्लाह, सुझाव एवं प्रोत्साहन उपलब्ध गराई कार्य सम्पन्न गर्न सहयोग पुऱ्याई शोधपत्र तयार पार्ने वातावरण सिर्जना गरिदिने र स्वीकृत प्रदान गर्ने विभागीय प्रमुख डा. पासाङ शेर्पाज्यूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । साथै शोध अध्ययनको विभिन्न चरणमा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग उपलब्ध गराइ सहयोग पुऱ्याउनु हुने बाह्य परीक्षक डा. बलराम आचार्यज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता गर्दछु ।

शोधपत्र तयार पार्ने सिलसिलामा प्रश्नावली भर्ने कार्य तथा तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने नमुना छनोटमा परेका व्यक्तिहरुप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्रको लेखनको क्रममा मलाई आवश्यक सहयोग गर्नुहुने बहिनी सरिता थापा, भाइ विदुर शंकर पौडेल, युवराज पौडेल, सँगै अध्ययन गर्ने साथीहरु साथै भाषागत शुद्धतालाई सच्चाई सहयोग गर्ने सहपाठी मित्रहरुलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

जगत शंकर पौडेल

शोधकर्ता

विषयसूची

पृष्ठ

सिफारिस पत्र ii

स्वीकृति-पत्र iii

कृतज्ञता iv

विषयसूची v

तालिकासूची viii

अध्यय-एक : परिचय **१-८**

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि १

१.२ समस्याको कथन ५

१.३ अनुसन्धान प्रश्न ६

१.४ अध्ययनको महत्व ६

१.५ अध्ययनको सिमीतता ७

१.६ अध्ययन क्षेत्र ७

१.७ अध्ययनको संगठन ७

१.८ अनुसन्धानको अन्तर ७

अध्याय २ : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन **९-१६**

२.१ सम्बन्धित साहित्यहरूको समिक्षा ९

२.२ सैद्धान्तिक अवलोकन १२

२.२.१ सामाजिक र सांस्कृतिक सन्दर्भमा सम्बन्ध विच्छेद १२

२.२.२ सम्बन्धविच्छेदका लागि कानुनी प्रणाली १३

२.२.३ सम्बन्धविच्छेदमा समायोजन १४

२.२.४ वयस्क समायोजन १५

अध्याय - तीन : अनुसन्धान विधि **१७-२०**

३.१ अनुसन्धान क्षेत्रको छनोट र यसको औचित्य १७

३.२ अध्ययन ढाँचा १७
३.३ नमुना छनौट प्रक्रिया १८
३.४ तथ्याङ्कको प्रकार र स्रोतहरू १८
३.५ तथ्याङ्क संकलनका साधन र प्रक्रियाहरू १८
३.५.१ न्यायिक अदालतको अभिलेख १८
३.५.२ अनुसूची-सह-अन्तर्वार्ता १८
३.५.३ वैयक्तिक अध्ययन १९
३.५.४ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतीकरणको विधि १९
३.६ अध्ययनको सिमा १९

अध्याय-चार : उत्तरदाताहरुको सामाजिक-आर्थिक स्थिति २१-३६
४.१. अध्ययनस्थलको परिचय २१
४.२ जातिय आधारमा सम्बन्ध विच्छेदको स्थिती २१
४.३ विवाह गर्न जोडी छनोटको प्रक्रिया २३
४.४ सम्बन्ध विच्छेदको जातिगत वैवाहिक स्थिति २४
४.५ जलजला र कुश्मा नगरपालिकामा संम्बन्ध विच्छेदको विवरण २५
४.६ सम्बन्ध विच्छेद गर्दाको उमेर २६
४.७ विवाह प्रक्रियामा सम्बन्ध विच्छेदको स्थिती २७
४.८ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरू बीच भएको झगडाको विषयको स्थिती २८
४.९ सम्बन्ध बिच्छेदकर्ताहरूको शैक्षिक स्थिति २९
४.१० सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरुको पेशागत स्थिति ३१
४.११ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको वैयक्तिक अध्ययन ३२

अध्याय - पाँच : सम्बन्ध विच्छेदको सामाजिक सांस्कृतिक र आर्थिक प्रभाव ३७-४६
५.१ पारिवारिक संरचनाको प्रकार ३७
५.२ वैवाहिक जीवनको अवधि ३८
५.३. दम्पतीहरूको आर्थिक वर्ग ३९

५.४	सम्बन्धविच्छेद भएका दम्पती बालबालिकाको विवरण	४०
५.५.	सम्बन्धविच्छेद पछिको अवस्था	४२
५.६	सम्बन्ध विच्छेदको भावना र अनुभव	४३
५.७	सम्बन्ध बिच्छेद गर्नेले सामना गर्ने समस्या	४५
अध्याय - छ : सम्बन्ध विच्छेदका मुख्य कारणहरूको विश्लेषण		**४७-५२**
६.१	सम्बन्ध विच्छेदका मुख्य कारणहरूको विश्लेषण	४७
अध्याय- सात : सारांश र निष्कर्ष		**५३-५७**
७.१	सारांश	५३
७.२	अध्ययनको प्रमुख खोज	५४
७.३	अध्ययनको निष्कर्ष	५५
सन्दर्भ सूची		**५८-६०**
अनुसूची		**६१-६२**

तालिका सूची

पृष्ठ

तालिका नं. ४.१ पर्वत जिल्ला अदालतमा आर्थिक वर्ष २०८० श्रावण देखि २०८१ असार मसान्तसम्ममा फैसला भएका सम्बन्ध बिच्छेद सम्बन्धी मुद्दाहरुको जातिगत विवरण २२
तालिका नं. ४.२ जोडि छनोटको प्रक्रिया २३
तालिका नं. ४.३ सम्बन्ध विच्छेदकहरूको जातिगत वैवाहिक स्थिती २४
तालिका नं. ४.४ जलजला गाउँपालिका र कुश्मा गाँउपालिकाको सम्बन्ध विवरण (२०८० साउन देखी २०८१ असार मसान्तसम्मको विवरण) २५
तालिका नं. ४.५ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको सम्बन्ध विच्छेद गर्दाको उमेरको अवस्था २६
तालिका नं. ४.६ विवाद प्रक्रियामा सम्बन्ध विच्छेदको स्थिती २७
तालिका नं. ४.७ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरु बीच हुने विवादको विषय २८
तालिका नं. ४.८ सम्बन्ध विच्छेदकहरुको शैक्षिक स्थिती वा विवरण ३०
तालिका नं. ४.९ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरुको पेशागतास्थिती ३१
तालिका नं. ५.१ विवाह अघि परिवारमा पुरुष महिला ३७
तालिका नं. ५.२ विवाहित जीवनको अवधि ३८
तालिका नं. ५.३ दम्पत्तीहरूको आर्थिक वर्ग ३९
तालिका नं. ५.४ सम्बन्धविच्छेद पछि राखिएको बालबालिकाको संख्या ४१
तालिका नं. ५.५ सम्वन्धविच्छेद पछि महिला र पुरुषसँग बसोवास गरेका छन् । ४३
तालिका नं. ६.१ सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरु ४८

अध्यय-एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

संसारभर सम्बन्ध विच्छेदको संख्या दिन प्रतिदिन बढ्दै गइरहेको छ । सम्बन्धविच्छेदलाई विवाहको विघटन पनि भनिन्छ । विवाह वा वैवाहिक संघलाई समाप्त गर्ने प्रक्रिया हो । सामान्य अर्थमा महिला र पुरुषको विवाह पछि नाता सम्बन्ध तोडिनु नै सम्बन्ध विच्छेद हो । सम्बधविच्छेदमा सामान्यतया विवाहको कानुनी कर्तव्य र जिम्मेवारीहरू रद्द गर्ने वा पुनगठन गर्ने समावेश हुन्छ, यसरी विशेष देश वा राज्यको कानुनको नियम अन्तर्गत विवाहित जोडीहरू बीचको वैवाहिक सम्बन्ध विघटन हुन्छ । यसलाई अदालत वा अन्य सक्षम निकायबाट विवाह कानुनी विघटन भन्न सकिन्छ । यो विवाह अन्त्य गर्ने कानुनी प्रक्रिया हो । सम्बन्ध विच्छेदको बारे जानकारी लिनको लागि विवाह के हो त भन्ने विषयमा जान्न आवश्यक पर्दछ । विवाह एक सांस्कृतिक र प्रायः कानुनी रूपमा मान्यता प्राप्त व्यक्तिहरू बीचको मिलन हो । विवाह एक सांस्कृतिक सार्वभौमिक हो तर विवाहको परिभाषा संस्कृति र धर्महरू र समयसँगै भिन्न हुन्छ । सामान्यतया, यो एक संस्था हो जसमा पारस्परिक समबन्ध, सामान्यतया यौन, स्वीकार वा स्वीकृत गरिन्छ । व्यक्तिहरूले कानुनी, सामाजिक, भावनात्मक, आर्थिक, आध्यात्मिक र धार्मिक उद्देश्यहरू सहित विभिन्न कारणहरूका लागि विवाह गर्न सक्छन् । यसरी नै विवाह पश्चात महिला र पुरुष विचको झैझगडा, मतभाव, विश्वासको कमी, बाधापन, असुरक्षा, स्तर र उमेरको भिन्नता, आर्थिक र पतिको बेरोजगारीको कारणले सम्बन्धमा दुरी आउने गर्दछ । सम्बन्ध विच्छेदको बारे नेपालमा मात्र नभई संसार भर चर्चाको विषय बन्न पुगेको छ । Divorce शब्द Latin efiffsf] Divortium बाट लिएको मानिन्छ । जसलाई शब्द विन्यास गरी ठोस अर्थ Apart/Vertere को अर्थ turn अथवा छुट्टिनु भन्ने हुन्छ । यसको ठोस अर्थ Divorce is the dissolution या the ties या marriage" विवाहद्वारा स्थापित सम्बन्धको विघटन नै सम्बन्ध विच्छेद हो भन्ने यसबाट स्पष्ट हुन्छ (Chaudhary, 1988)।

सम्बन्ध विच्छेद घटनाहरूको एक गतिशिल श्रृंखला हो किनभने घरपरिवाहरू विघटन हुन्छ, आफ्ना नातेदार (विवाहद्वारा आफन्तहरू) अब सम्बन्धित छैनन् र पुनविवादसँगै नयाँ

नातेदाहरू थपिन्छन । व्यक्तिहरूले नयाँ भूमिकाहरू निर्माण गर्नुपर्छ, सम्बन्धलाई पुनः परिभाषित गर्नुपर्छ । आमाबाबु र बच्चाहरू बीचको सम्बन्ध विशेष गरी रोचक छ, किन भने बच्चाहरूले नयाँ जीवनशैली मान्छन् जुन उनीहरूका आमा बाबुको मूल्यहरूसँग बाझीएको हुन् सक्छ । सम्बन्ध विच्छेदले घरपरिवार, बालबच्चा, आफन्तहरूलाई मात्र प्रभाव पर्दैन कि पुरै समाजमा यसको असर पुऱ्याउदछ । मानव समाज विगतमा एक साधारण समाज थियो, उनीहरू घमन्ते जीवन विताउने गर्थे तर विस्तारै उनीहरू समूहमा बस्न थालेका थिए । एकै साथ मानव समाज थियो र धेरै चरणपार गरे पछि समाजमा परिवार, विवाह, आदि संस्थाहरूमा परिवर्तन हुन्छ ।

विवाह र परिवार विश्वव्यापी प्राचीन मानव संस्थाहरू हुन् । गहिरो शक्तिशाली भावना र परम्पराहरू तिनीहरूको वरिपरी हुर्केका छन् । यो एक स्थित सम्बन्ध हो जसमा एक पुरुष (एक महिला यौन सम्बन्धको अधिकारालई संकेत गर्दै बच्चा जन्माउन सामाजिक रूपमा अनुमति दिन्छ (भुसन, et al., 1997)

"विवाह भनेको सामाजिक रूपमा स्वीकार गरिएको र कहिले काहिँ एक वयस्क पुरूष र एक वयस्क महिला बीचको साँच्चै अनुमोदन गरिएको मिलन हो ।" (कोलिन्स डिक्शनरी अफ सेसियोलोजी1991)। सम्बन्ध विच्छेद कानुनले विवाहलाई अन्त्य गर्न सक्ने परिस्थितिलाई नियन्त्रित गर्ने ढाँचा प्रदान गर्दछ र दम्पत्तीहरू पुनः विवाह गर्न स्वतन्त्र छन् । सम्बन्ध विच्छेद कानुनले विघटनमा उत्पन्न हने धेरै वितरण प्रश्नहरूलाई पनि नियन्त्रण गर्दछ । कानुनी सिद्धान्तहरूले तलाकको कार्यवाहीमा चारवटा विवरण प्रश्नहरूलाई सम्बोधन गर्दछ : (१) दम्पत्तीको विद्यमान सम्पत्तिलाई कसरी विभाजन गर्नुपर्छ ? (वैवाहिक सम्पत्ति कानुन)" (२) प्रत्येक पति/पत्नीले अर्को पति/पत्नीको भविष्यको आम्दानीमा के जारी दावी गर्नुपर्छ ?(भोजन वा पति/पत्नी समर्थन कानुन), (३) प्रत्येक आमाबाबुको कमाई वा सम्पत्तिको अंशको लागि बच्चाले के जारी दावी गर्नुपर्छ ? (बाल समर्थन कानुन) र (४) भविष्यमा आमाबाबुबिच बाल हुर्काउने जिम्मेवारी र अवसरहरू कसरी बाँडफाँड गर्नुपर्छ ? (बाल हिरासत र भ्रमण कानुन । (Mnooking/Kornhauser 1979) .

जब विवाहित व्यक्तिहरू विवाह अन्त्य गर्न चाहान्छन, उपयुक्त कानुनी समाधान सम्बन्ध विच्छेद हो । यो नेपालको सम्बन्ध विच्छेद कानुन अनुसार पती/पत्नी बीचको वैवाहिक सम्बन्धलाई टुङ्ग्याउने कार्य हो । वैवाहिक सम्बन्धको अन्त्यले विवाह समाप्त हुन्छ । एक

पटक अदालतले सम्बन्ध विच्छेद प्रमाणपत्र जारी गरेपछि दम्पतीहरू पुन: विवाहगर्न र एकल हैसियत राख्न योग्य हुन्छ । नेपाली शब्दकोषका अनुसार, सम्बन्ध विच्छेदको अर्थ पर्पचुके वा तलाक हो । राष्ट्रिय देवानी संहिता २०७४ को अध्याय ३ ले नेपालमा सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । नेपालमा सम्बन्ध विच्छेद दुई तरिकाले गर्न सकिन्छ । पारस्परिक सहमतिमा सम्बन्ध विच्छेद विवादित पक्षहरू मध्ये कुनै एकले असहमति भएमा सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायरा गर्न सक्नेछ । न्यायाधिराले पेश गरिएका कागजातहरूको समक्षा गरी निर्णय सुनाउँछन् ।

समाजशास्त्रीय दृष्ट्रिकोण अनुसार सम्बन्ध विच्छेद समाजको एउटा विकराल समस्या हो, जसले मानिसहरूको जीवनका साथै समाजको शुक्ष्म र वृहत संस्थामाथि पनि प्रभाव पार्दछ । सम्बन्ध विच्छेद एक नितान्त व्यक्तिगत समस्या पनि हो । सम्बन्ध विच्छेद पश्चात व्यक्तिको आर्थिक अवस्था, रोजगारीको पहुँच र उसको भविष्य असुरक्षित हुने गर्दछ । नेपाली समाजमा महिला र पुरुषबीचमा सम्बन्ध विच्छेद एक नितान्त व्यक्तिगत समस्या पनि हो । सम्बन्ध विच्छेद पश्चात व्यक्तिको आर्थिक अवस्था, रोजगारीको पहुँच र उसको भविष्य असुरक्षित हुने गर्दछ । नेपाली समाजमा महिला र पुरुषबीचमा सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी हेर्ने दृष्टिकोण फरक रहेको पाइन्छ । सम्बन्ध विच्छेद पश्चात एउटा महिलालार्क्ष्ई समाजमा सक्रिय रूपमा जीवन अगाडी बढाउन पुरुषलाई भन्दा गाह्रो हुनका साथै महिलालाई सम्बन्ध विच्छेद पश्चात समाजले हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन हुनका साथै उनको जीवन शैली आर्थिक र मानसिक रूपमा कमजोर हुने सम्भावना बढी रहन्छ । समाजशास्त्रीय दृष्ट्रिकोण वअनुसार सम्बन्ध विच्छेद समाजको एउटा विकराल समस्या हो, जसले मानिसहरूको जीवनका साथै समाजको शुक्ष्म र वृहत संस्थामाथि पनि प्रभाव पार्दछ र यसमा महिला र पुरुषको सम्बन्ध विच्छेदको कारणले परिवारमा समाजिक, मानसिक, आर्थिक आदि विभिन्न प्रकारका समस्या उत्पन्न गराउन सक्छ । यसका साथै समाज र राष्ट्रमा वृहत रूपमा सम्बन्ध विच्छेदको प्रभाव पार्दछ । सम्बन्ध विच्छेद पश्चात व्यक्तिको आर्थिक अवस्था, रोजागारीको पहुँच र उसको भविष्य असुरक्षित हुने गर्दछ । नेपाली समाजमा महिला र पुरुषबीचमा सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी हेर्ने दृष्टिकोण फरक रहेको पाइन्छ । सम्बन्ध विच्छेद पश्चात एउटा महिलालाई समाजमा सक्रिय रूपमा जीवन अगाडी बढाउन पुरुषलाई भन्दा गाह्रो हुनका साथै महिलालाई सम्बन्ध विच्छेद पश्चात समाजले हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन

हुनका साथै उनको जीवन शैली, आर्थिक र मानसिक रूपमा कमजोर हुने सम्भावना बढी रहन्छ ।

जसरी विवाह उत्पत्तिको सम्बन्धमा समय किटान गर्न सकिएको छैन । त्यसै गरी सम्बन्ध विच्छेदका सम्बन्धमा पनि किटान गरेर यहि समय वा काल देखि सम्बन्ध विच्छेदको धारणा उत्पत्ति भएको हो भन्न सकिने स्थिति देखिदैन । तर पनि विवाह विना सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी कानुनको सुरुवात भयो त्यसबेला देखी नै विवाहित जोडी कानुनी रूपमा अलग अलग भएर बस्न थालेको हो । भन्ने सकिन्छ । यस सम्बन्धी कानुनी विकासको शुरुवात बेलायतबाट भएको मानिन्छ र सम्बन्ध विच्छेदका मुद्दाहरू पनि कानुन अनुरूप अदालतबाट हेरिन थालियो ।

Black's बिध dictionary 1996 का अनुसार ‟लोग्ने र स्वास्नीको वैवाहिक सम्बन्धलाई पुरै अन्त गर्ने वा निजहरूको सहवासको अवस्थालाई तत्लकालको लागि निष्क्रिय पाउने गरी अदालतबाट भएको फैसला वा निर्णयले हुने कानुनी विच्छेद/विवाह वा समबन्ध विच्छेद भन्नाले अदालतको फैसला द्वारा लोग्ने र स्वास्नी बिचको वैवाहिक सम्बन्धको पूर्ण रूपमा अन्त्य हो । अत : कानुनी रूपमा लोग्ने स्वास्नीको बीचको सम्बन्धलाई अन्त्य नै सम्बन्ध विच्छेद हो । (टोप बहादुर सिंह, २०३८)

सम्बन्ध विच्छेद हुनका पछाडी विभिन्न कारक तत्वहरूले भूमिका खेलको हुन्छ । त्यसमा विशेषतः वैवाहिक सम्बन्धलाई दिगो र स्थिर तुल्याउनमा योगदान गर्ने ठानिएको परम्परागत मान्यताहरू लोकाचार, पारिवारिक मर्यादा, धर्म, आदिको बन्धन खुकुलिदै गएको महशुस हुन्छ । आज भोली लोग्ने स्वास्नीको सम्बन्ध विच्छेद सामान्य प्रक्रिया झै हुन थालेको छ । सम्बन्ध विच्छेदको घटना नसोचिएको दरले बढिरहको पाइएको छ । सम्बन्ध विच्छेद पछि पुरुष्लाई भन्दा महिलालाई बढि समस्या आएको पाइएको छ । सम्बन्ध विच्छेद भएको महिलालाई सामाजिक सांस्कृतिक रूपमा पनि हेर्ने गरेको पाइन्छ । महिलाहरूमा आर्थिक समस्याका कारण विभन्नि शारिरीक तथा मानसिक रूपले कठिन कार्य गर्न बाध्य हुनु परेको छ ।

१.२ समस्याको कथन

आजकाल नेपाली समाजमा पनि सम्बन्ध विच्छेदको संख्या बढ्‌दै गइरहेको तथ्यलाई अध्ययनहरूले देखाउँछ । सम्बन्ध विच्छेद हरेक समाजमा चलिरहेको सामाजिक प्रक्रिया हो । हिन्दु समाजमा विवाहलाई एक पुरुष र एक महिला बीचको धार्मिक कर्तव्यहरू पूरा गर्नको लागि पवित्र वमिलनको रूपमा लिइन । त्यसैले धार्मिक दर्शनका कारण यो पिनर्विवाद छ र यो सबै जथन्मको लागि हो तर अर्थ विवाहको प्रकार र कार्य आज पहिले जस्तो छैन । सामाजिक, संस्था, सांस्कृतिक, राजनीतिक संरचनामा विभिन्न प्रकेृतिका परिवर्तनहरू हुन्छन् ।

सम्बन्ध विच्छेद विश्वव्यापी घटना हो । त्यसैगरी हाम्रो नेपाली समाजमा पनि विवाहको अर्थ र कार्यमा परिवर्तन आएको छ । यसले अन्ततः देशमा सम्बन्ध विच्छेदको दर बढाएको छ । सम्बन्ध विच्छेदका लागि सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनितीक आदि कारणले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । सम्बन्ध विच्छेदको परिमाण स्वरूप दुइ व्यक्तिको जीवन, उनीहरूका छोराछोरी र अनन्तः सम्पूर्ण समाज प्रभावित हुन्छ । उनीहरूले विभिन्न समस्या र चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्छ । सम्बन्धविच्छेद भएका जोडीलाई मानसिक यातना दिइनेछ, जटिल सामाजिक संरचनाका कारण सम्बन्धविच्छेद भएकी महिलाको पुनविवाद निकै कठिन छ । तर हरेक समाजमा सम्बन्ध विच्छेदका फरक-फरक घटनाहरू छन् ।

तसर्थ सम्बन्धविच्छेदका कारण परिवार तथा समग्र समाजमा परेको समस्या पत्ता लगाउन यो अध्ययन गरिएको हो । यस अध्ययनले सम्बन्धविच्छेद भएका दम्पत्तिहरूको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक अवस्था र यसको वर्तमान प्रवृत्ति पनि पत्ता लगाउने प्रयास गरिएको छ ।

उनीहरूलाई समाजले कसरी स्वीकार गर्छ र पुनः समायोजनका लागि उनीहरूले सामना गर्नुपर्ने समस्या पनि केन्द्रित छ । सम्बन्धविच्छेद विकास प्रक्रियाको कारण हो । हाम्रो समाजमा सम्बन्ध विच्छेदको प्रमुख कारण के छ ? सम्बन्ध विच्छेद कसरी प्रमुख समस्या बन्न सक्छ ? किन मानिसहरू सम्बन्धविच्छेद गर्न चाहन्छन् ? यस अध्ययनले मुख्यतया माथि उल्लेखित प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.३ अनुसन्धान प्रश्न

सम्बन्ध विच्छेदको कारण पत्ता लगाउनको लागि केहि प्रश्नहरू तयार गरिएको छ जसलाई तल उल्लेख गरिएको छ ।

१) सम्बन्ध विच्छेदका कारण के के हुन् ?

२) सम्बन्ध विच्छेद कसरी परिवार/समाजको मुख्य समस्या बन्न सक्दछ ?

३) सम्बन्ध विच्छेदले गर्दा कस्ता सामाजिक, सांस्कृतिक समस्या भोग्नु परेको छ ?

प्रस्तुत प्रश्नहरूको अध्ययन गरी व्यक्तिहरूको वैवाहिक सम्बन्धमा के, किन र कसरी सम्बन्ध विच्छेद हुन्छ भन्ने बारेमा कारण पत्ता लगाउने यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य हो ।

१) सम्बन्ध विच्छेदका प्रमुख कारणहरुको पत्ता लगाउने ।

२) सम्बन्ध विच्छेद कसरी परिवार र समाजको मुख्य समस्या बन्न गएको छ पत्ता लगाउने ।

१.४ अध्ययनको महत्व

सम्बन्धविच्छेद एउटा सामाजिक समस्या हो । यो व्यक्तिगत वा व्यक्तिगत कुरा मात्र होइन । श्रीमान श्रीमती बीच सम्बन्ध विच्छेद हुँदा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा उनीहरूको परिवार र सिंगो समाज प्रभावित हुन्छ । यसका पछाडि सामाजिक आर्थिक र सांस्कृतिक कारक तत्व हुन सक्छन् । तसर्थ, यो अध्ययन सम्बन्ध विच्छेदको दरलाई नियन्त्रण गर्न नयाँ विचार र ज्ञान थप्नको लागि महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । सम्बन्ध विच्छेद किन र कसरी हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्न चाहने अध्ययनकर्ताहरू थप जानकारी प्राप्त गर्न सक्नेछन् । विषयलाई के कसरी हेरिएको छ भन्ने बारेमा विस्तृत अध्ययन गरी सो को जानकारी स्वयं गराउनु आवश्यक भएकोले यो अध्ययनको महत्व रहेको छ ।

उद्देश्यपूर्ण अध्ययनले तलाकको समाजशास्त्रीय र मानवशास्त्री अधययनमा सैद्धान्तिक, वैचारिक र ठोस रूपमा योगदान पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ । यसले सम्बन्ध विच्छेद दरको द्रुत गतिमा बढ्दो ढाँचाको अवस्था बारे जान्न मद्दत गर्दछ त्यसैले यस अनुसन्धानले सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरू र समाजमा यसको कार्यान्वयनको विश्लेषण गर्न मद्दत गर्नेछ । यस अनुसन्धानले निती निर्माणहरूलाई नीति बनाउन र सम्बन्ध विच्छेदको पुरानो नीतिलाई सुधार गर्न पनि मद्दत गर्दछ ।

१.५ अध्ययनको सिमीतता

अध्ययनको प्रमुख सीमाहरू निम्नानुसार छन् :

- यो अध्ययन प्राथमिक तथ्याङकका साथै सेकेण्डरी डाटामा आधारित छ । पर्वत जिल्लाको जलजला गाउँपालिका र कुश्मा नगरपालिका सङ्कलन नतिजा सिंगो देशका लागि प्रतिनिधि नहुन सक्छ ।
- यो अध्ययन जिल्ला अदालतमा कानुनी रूपमा सम्बन्धविच्छेद भएको व्यक्तिमा मात्र के केन्द्रित छ । पर्वत जिल्लामा (२०८० देखि २०८१ असार मसान्तसम्मको विवरण)
- समयको अन्तरालको सम्बन्ध विच्छेद दर, कारण गर्ने कारकहरू परिवर्तन हुन सक्छ ।

१.६ अध्ययन क्षेत्र

यस अध्ययनको अध्ययन क्षेत्रले पर्वत जिल्लाको जलजला गाउँपालिका र कुश्मा नगरपालिका कुल वडाहरूलाई समट्ने छ । यस अध्ययनले यी क्षेत्र/ठाउँका महिला र पुरुष दुबैलाई समेटि अध्ययन गरिएको छ ।

१.७ अध्ययनको संगठन

हालको अनुसन्धानलाई अध्ययनको प्रकृति अनुसार सात अध्यायमा विभाजन गरिनेछ यो परिचयबाट सुरु हुन्छ र सारांश, खोज र निष्कर्षमा समाप्त हुन्छु । पहिलो अध्यायले समस्याको कथन, अनुसन्धानको प्रश्न साथ अध्ययनको परिचय सँग सम्बन्धित छ । अध्याय २ मा सान्दर्भिक साहित्यको समीक्षा गरिएको छु तेस्रो अध्यायमा यस अध्ययका अपनाइएका अनुसन्धान विधिहरू समावेश छन् ।

१.८ अनुसन्धानको अन्तर

सम्बन्ध विच्छेदमा जब विवाहित व्यक्तिहरू विवाह अन्त्य गर्न चाहन्छन, उपयुक्त कानुनी समाधान सम्बन्ध विच्छेद हो । यो नेपालको सम्बन्ध विच्छेद कानुन अनुसार पति-पत्नि बिचको वैवाहिक सम्बन्धलाई टुङ्ग्याउने कार्य हो । वैवाहिक सम्बन्धको अन्त्यले विवाह समाप्त हुन्छ । वैवाहिक जिवनमा बाधिएका मानिसहरूले सम्बन्धविच्छेदको बाटो अपनाईरहेको छन र पति पत्नि एक अर्कोसँग छुटिने कार्य दिन प्रतिदिन बढ्दै गैरहेको छ ।

सम्बन्धबिच्छेद हुनुका कारणहरू फरक-फरक समाजमा फरक-फरक कारणहरू हुन्छन् : जस्तै सञ्चारको कमी, राजद्रोह, विश्वासको कमी वाधापन, असुरक्षा, ईर्ष्या, स्तर र उमेरको भिन्नता, आर्थिक र पतिको बेरोजगार आदि जस्ता कारणहरू हुन्छ या हुँदैन भन्ने विषयमा प्रश्न तयार गरि त्यस प्रश्न को उत्तरको लागि अध्ययन अनुसन्धान गरिन्छ ।

अध्याय २

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ सम्बन्धित साहित्यहरूको समिक्षा

“अभिभावकको सम्बन्धविच्छेदमा बच्चाको प्रतिक्रियामा एकल, साधारण प्रतिक्रियाको सट्टा परिवर्तन गर्न समायोजन गर्ने प्रक्रिया समावेश छ” (बिगनर, २००५) यो ध्यान दिनु पर्छ किनभने हरेक सम्बन्ध विच्छेदको मामिला एउटै हुँदैन, जसरी हरेक आमाबाबु एकै हुँदैनन् न त सबै बच्चाहरू । यदपीः सम्बन्धविच्छेद भएका आमाबाबुका बच्चाहरूमा प्रभावहरू स्थिर रूपमा देख्न सकिन्छ । “बच्चाहरूमा अभिभावकको सम्बन्ध विच्छेदको प्रभाव या त छोटो वा दीर्घकालीन र सकारात्मक वा हानिकारक हुन सक्छ । र स्कुलमा जुन आमाबाबुको विछोडको प्रारम्भिक प्रतिक्रियाहरूको साथमा हुन्छ । किशोरावस्था वा वयस्कता सम्म दिर्घकालिक प्रभावहरू देखा पर्दैन जब व्यक्तिहरू घनिष्ट सम्बन्धमा संलग्न हुन्छन् । तिनीहरूलाई स्थापित गर्न कठिनाइहरू अनुभव गर्छन् ” (विगन/ 2005)

“डिभोर्स धेरै जसो युवा, मध्यम गरिब, साक्षर वा कम शिक्षितमा देखिएको थियो । बढ्दो वैवाहिक अवधि सँग सम्बन्ध विच्छेदको दर घटेको देखिन्छ । प्रवृतिले महिला शिक्षा, अधिक महिला रोजगारीका अवसरहरू र महिलाहरूको बद्लिँदो यौन भूमिकाले वैवाहिक अवरोध बढाउने संकेत गर्दछ ।” (चौधरी, १९८८)

“कुनै पनि सामाजिक संस्थाले बाँच्न चाहेको खण्डमा समाजको अन्तिम समायोजन गर्न सक्दैन । जबसम्म सामाजिक परिवर्तन हुन्छ, तवसम्म समायोजन र पुनसंरचनाको खाँचो रहिरहन्छ । यो सामाजिक परिवर्तन भनेको संस्कृतिको एउटा चरण हो । सन्तुलन कायम गरिएको छ र आवश्यक छ कि नजिकको सन्तुलन काम गर्नुपर्छ” (बाबर, १९३९)

“८९५ मामिलाहरूमध्ये तीन चौथाई उत्तरदाताहरूले श्रीमतीको बाँझोपनको आधारमा विवाह तोड्ने पक्षमा रहेको देखाएको थियो । तर तीन चौथाई भन्दा बढी उत्तरदाताहरूले साझेदारहरू मध्ये कुनै एक निको नहुने अवस्थामा वैवाहिक सम्बन्ध भंग गर्नुपर्ने धारणा राखेका थिए । यस्तै प्रतिक्रिया पति वा पत्नी एक विषाणु र निको नहुने प्रकारको कुष्ठरोगबाट पिडित भएको अवस्थामा रिपोर्ट गरिएको थियो” (कुप्पुस्वामी, 1957)

“वैवाहिक जीवन सुरु गर्दा सम्बन्ध विच्छेद र उमेर बीचको सम्बन्ध, बच्चाको जन्म, पारिवारिक संरचना आदि पति र पत्नीको शिक्षा, पेशा र आम्दानी जस्ता चरहरूको लागि नियन्त्रणको साथ सहि हुन सक्छ सुझाव दिन्छ कि सम्बन्ध विच्छेदसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित कारकहरू समाजशास्त्रको लागि फलदायी क्षेत्र हुन सक्छ (बम्पास र जेम्सा 1970)।

शिक्षाको विकास, सामाजिक मूल्य मान्यतामा आएको परिवर्तन, पुँजीवादी सोचको विकास, औद्योगिक, आधुनिकीकरण, शहरीकरण, पश्चिमाकरण आदिका कारण पति-पत्नीबिचको परम्परागत सम्बन्धमा आएको आमुल परिवर्तनले महिला शिक्षाको विकासको सम्बन्धविच्छेदको अधिकारलाई लिएको देखिन्छ ।

हरेक समाजको सामाजिक संरचनालाई अस्तित्वमा राख्न समाजको विभिन्न इकाइहरूको आपसी प्रकार्यात्मक सम्बन्धको खाचो हुन्छ । ती विभिन्न इकाइहरू/पक्षहरू जस्तैः जातजाती, धर्म, संस्कृति, विवाह, परिवार, नाता, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक संगठनहरू आदिको आपसिक अन्तरसम्बन्धबाट नै समाज सुचारु रूपले समय सापेक्ष अगाडी बढिरहको हुन्छ । (थपलिया, २०४८) ।

समाजशास्त्रीय दृष्ट्रिकोणले हेर्ने हो भने पनि समाज सञ्चालन गर्नका लागि सामाजिक संस्थाहरू परिवार, विवाह, नातेदारी आदिको उतिकै आवश्यकता पर्दछ । यसरी हेर्दा मानव विकासको प्रारम्भिक चरणदेखि आजसम्म आइपुग्दा विवाह, परिवार, नातेदारीसंस्थाको सञ्चालन गर्ने क्रम जारी रह्यो । यसरी विवाह सम्बन्ध र पारिवारिक सम्बन्ध अगाडी बढाउँदै लैजादा लोग्ने र स्वास्नीबीच असमझदारीको अवस्था सृजना हुन पुग्यो जसको परिणामस्वरूप पारिवारिक विखण्डन तथा वैवाहिक सम्बन्धद्वारा स्थापित सम्बन्ध अन्त्य हुने स्थिति खडा हुँदै आएको छ । आज नेपाली समाजमा वैवाहिक सम्बन्ध विखण्डन दर दिनप्रतिदिन बढ्दै गइरहेको छ । जुन व्यक्तिगत घटनामा सिमित नभई सामाजिक घटनाको समस्याको रूपमा सृजना भएको छ (आचार्य, २०५६) ।

सम्बन्धविच्छेद पश्चिमी राष्ट्रहरूमा मात्र दिनदिनै बढिरहेको छैन, एसियाली मुलुक जस्तैः भारत, चीन, जापान, नेपाल आदि देशहरूमा पनि हाल आएर सम्बन्ध विच्छेदको दर बढीरहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ । एसियाली मुलुकहरूमा महिला र पुरुषहरूको सम्बन्ध विच्छेद

हुने मुख्य कारणहरू जस्तै दाइजो, अन्र्तजातिय विवाह, दम्पत्तिहरू बीचको समझदारीमामा कमी एक अर्कामा ईर्ष्या, दम्पती वीचमा शंका उपशंका शारिरीक र मानसिक शोषण, मद्यपान, एड्स जस्ता दिर्घरोग पुरुषको महिलामाथि अधिपत्य यौन जीवनमा असन्तुष्टि, दम्पत्ति बिचमा भावनातमक सम्बन्धको कमी विवाद पछि दम्पत्ति बिचमा अधिक मात्रामा वा आवश्यकता भन्दा बढी आशा राख्नु लोग्ने स्वास्नी बिचको सम्बन्धलाई समाजमा व्यवस्थित राख्न नसक्नु आदि कारणहरूबाट सम्बन्ध विच्छेद हुने गरिएको पाइन्छ (Shh, 2013) ।

नेपाली समाजमा परिवारको आयतन, संरचना, जिविकोपार्जनको आधारलगायत परिवारभित्रको अन्तरसम्बन्ध पनि महत्वपूर्ण परिवर्तन आएको छ । परिवारका सदस्यबीचको सम्बन्धमा उल्लेख परिवर्तन भएको छ र हुदैछ । बहुपति र बहुपत्नी प्रथा, संयुक्त र एकल परिवार, ठूलो र सानो परिवार, प्राकृतिक र नियोजित परिवार पारापाचुके हुने नसक्ने देखि पारापाचुके प्रधान परिवारसम्म परिवारको संरचनामा परिवर्तन आएको छ । श्रमनिर्वासनले परिवारको आधार संरचना जीविकोपार्जन र आपसी सम्बन्धमा धेरै प्रभाव पारेको छ । युवाहरूको श्रमनिर्वासनसँगै विप्रेषण धेरै परिवारको लागि जिविकाको उपयोगी माध्यम बनेको छ । यसमा विप्रेषण, श्रमनिर्वाचन र विप्रेषणको चक्रले पारस्परिक र पारिवारिक सम्बन्ध विखण्डन निम्त्याइ नविन परिवारको सिर्जना गरिरहेको छ (मिश्र, २०६७) ।

विश्वव्यापी रूपमा नै सम्बन्ध विच्छेद गर्ने दम्पती संख्या बढीरहेको तथ्यहरू देखिएका छन् । समाजमा बढेको आधुनिकता र पुँजीवादी उत्पादन प्रणालीको विकाससँगै यसको दरमा वृद्धि आएको छ । सम्बन्ध विच्छेद पछि हाम्रो जस्तो समाजमा महिलाको असर गर्दछ । महिलाको पुर्नविवाहलाई समाजमा सहजरूपमा स्वीकादैन । अर्कोतिर महिलाको स्रोत र अवसर माथिको कम पहुँच र लोग्नेमाथि बढि निर्भरताले महिलाहरू यसबाट बढि प्रभावित हुन सक्छन् । नेपाली समाजमा महिलालाई समबन्ध विच्छेद पछिको अवस्थामा पुर्नविवाहले सामाजिक मान्यता पाउन कठिन हुन्छ ।

पुर्नविवाहको कुरा गर्दा पुरुषमा जति सहजता र स्वीकार्य देखिन्छ महिलाहरूमा यसको विपरित छ (श्रेष्ठ, २०६०)

२.२ सैद्धान्तिक अवलोकन

२.२.१ सामाजिक र सांस्कृतिक सन्दर्भमा सम्बन्ध विच्छेद

सामाजिक वा कानुनी सन्दर्भमा, कानुनको ब्ल्याक डिक्शनरीले तलाकलाई "अदालतको निर्णयबाट प्रभावित पति र पत्नीको कानुनी अलगाव र विवाहित सम्बन्धलाई पूर्णतया विघटन गर्ने वा संयोजनको सन्दर्भमा यसको प्रभावलाई निलम्वन भनेर परिभाषित गरेको छ ।" प्रथाहरू (1994) सम्बन्ध विच्छेद पछि पुनर्विवाह गर्न स्वतन्त्र छन् जहाँ सम्बन्ध विच्छेदले यसलाई अनुमति दिदैन । सम्बन्ध विच्छेद केहि होइन र सामान्य अर्थमा यसलाई सजिलैसँग लिइन्छ जहाँ दम्पत्तीले आफ्नो वैवाहिक सम्बन्ध समाप्त गरेर पुनः विवाह गर्न थाल्छन् तर यो हुन सक्छ । परिवारमा केहि महत्वपूर्ण समस्याहरू सिर्जना गर्नुहोस् जस्तैः नयाँ जीवनमा समायोजन हुनु ।

हिन्दु समाजमा विवाहलाई एक पुरुष र एक महिला बीचको धार्मिक कर्तव्यहरू पुरा गर्नको लागि पवित्र मिलनको रुपमा लिइन्छ । त्यसैले धार्मिक दर्शनका अनुसार यो अभंग हो र यो सबै जन्मको लागि हो । सम्बन्ध विच्छेद आफैमा एउटा प्रक्रिया हो, जुन विभिन्न कारणले हुने गर्दछ जुन विशेष गरी सामाीजक-आर्थिक पक्षमा केन्द्रित हुन्छ । यसका विभिन्न चरणहरू छन् जस्तैः (क) विछोड-जुन पारिवारिक सम्बन्ध सामाीजक रूपमा टुटेको र द्वन्द्व सुरु हुँदा परिवार भित्र हुन्छ । यो सम्बन्ध विच्छेदको एक अनौपचारिक प्रारम्भिक चरण हो तर यसले सम्बन्ध विच्छेदमा पुऱ्याउँछ भन्ने ग्यारेन्टी छैन । यसमा पति र पत्नी बीचको पुनर्मिलनको सम्भावना छ, छुट्टिएका जोडिहरू पुनः विवाह गर्न स्वतन्त्र छैनन् (ख) परित्याग - "यो पति वा पत्नि दुवैको तर्फबाट घरबाट गैरजिम्मेवार प्रस्थान हो, परिवारलाई आफै खोज्न छोड्नु हो" (एम इलियट र मेरिल २०८०), (ग) रद्द, " यो अदालतको निर्णय हो कि विवाहमा केही कानुनी त्रुटिहरू छन् (जबरदस्ती, धोखाधडि, मिलन पुरा गर्न नचाहने) । पती/पत्नी बीच अचानक उत्पन्न हुदैन । सम्बन्ध विच्छेद पूर्व पारिवारिक विरोधाभासहरू यस अध्ययनमा फेला परेको थियो जुन पार्टनरको अपरिपक्वता, यौन दुर्व्यवहार, दम्पत्तीको झगडापूर्ण स्वभाव र परिवारका अन्य सदस्यहरू, बाँझोपन र आर्थिक निर्भताले अन्तिम चरणमा सम्बन्ध विच्छेद गर्न पुग्छ । त्यसैगरी आमाबुबाको सम्बन्धविच्छेदपछि सन्तानले समस्या र चुनौतीको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । सम्बन्धविच्छेद भएकी महिलाको पूनर्विवाहसामाजिक र सांस्कृतिक प्रचलनका कारण निकै कठिन हुन्छ । यद्यपी, सम्बन्ध

विच्छेदका विभिन्न घटनाहरू प्रत्येक समाजमा विकसित वा अविकसित, धर्मनिरपेक्ष वा गैर धर्मनिरपेक्ष र विभिन्न जातजाति समुहहरूमा देखिएका छन् । तर यो सत्य हो कि आधुनिक समाजमा सम्बन्ध विच्छेदको अनुपात पहिले भन्दा बढी छ । धर्म निरपेक्ष समाजमा सम्बन्ध विच्छेदको अनुपात पहिले भन्दा बढि छ । धर्म निरपेक्ष समाजमा सम्बन्ध विच्छेदित महिलाका लागि बढी सहिष्णु र अधिक खुल्ला छन् । "युवा पुस्ता आफ्नो धर्मको कमकाण्ड आधारमा अनभिज्ञ छ (मेथा 1975).

सामाजिक र सांस्कृतिक जटिलताहरू जागिरको लागि गतिशिलता, धर्मनिरपेक्षताको प्रभाव, पुँजीवादको विश्वव्यापी प्रभाव, उदीयमान कानुनी आधारहरू, औद्योगिकीकरण र शहरीकरण, परम्परागत मान्यता र मूल्य प्रणालीमा परिवर्तन हुने दृष्टिकोणले वैवाहिक सम्बन्ध विघटन भइरहेको छ । त्यसैले विकसित र आधुनिक समाजमा सम्बन्धविच्छेदका लागि धेरै उर्वर आधारहरू छन् । सम्बन्ध विच्छेदका कानुनी प्रक्रिया र अभ्यासका अलावा विभिन्न जातजाति समुहहरूमा सम्बन्धविच्छेदका विभिन्न प्रथाहरू पाइन्छ । नेपालमा नेपाली समाज आदृश्य सम्बन्धविच्छेदका अवस्थाहरू पाइन्छ, जसलाई कानुनी रूपमा मान्यता प्राप्त छैन र खुल्ला मैदानमा अभ्यास गरिन्छ ।

जब एक विवाहित महिला आफ्नो पति वाहेक अरूसँग भाग्छिन, उनको पहिलो विवाह स्वत टुट्छ कानुनी रूपमा सार्वजनिक मैदानमा नदेखिने नेपालका विभिन्न जाति र जातिय समुहहरू बिचको विभिन्न प्रचलित सम्बन्धविच्छेद प्रथाहरू र ढाँचाहरू समाजशास्त्रीहरूको लागि अर्को महत्वपूर्ण अनुसन्धान क्षेत्र हुन सक्छ (थपलिया, 1995) ।

२.२.२ सम्बन्धविच्छेदका लागि कानुनी प्रणाली

हिन्दु समाजमा, वैदिक काल (1400 – 100 इसापूर्व) मा विवाहलाई धार्मिक संस्कारको रूपमा मानिन्थ्यो र मानवीय कार्यले अविच्छिन्न थियो तर दुई स्मृति लेखक नारद र परासरले पति भएमा विवाहको संहिता भंग गर्ने व्यवस्था गरेका थिए । नपुंसक त्यहाँ सामाजिक स्वीकृतिको पाँच आधारहरू थिए जहाँ पत्नीलाई पुनर्विवाह गर्न अनुमति दिइयो । पहिलो हराइरहेको वा मरेको वा तपस्वी वा नपुंसक भएको वा सहजता बाट हेरिएको अवस्थामा महिलाले दोस्रो पति लिन सक्छिन् । (अल्तेकर 1980)

कौटिल्य, एक प्राचीन दार्शनिक/अर्थशास्त्रीले घृणा गरे भने आपसी शत्रुताको आधारमा सम्बन्धविच्छेद हुन्थ्यो । मध्ययुगीन अवधि (८७९-७६८) मा उच्च जातिमा महिलाहरूको लागि पुनर्विवाह र सम्बन्धविच्छेदलाई अनुमति थिएन । हिन्दुहरू वाहेक, विवाह इसाइहरू बिचको पवित्र सामाजिक संस्था हो । पवित्र वाइवल अनुसार मानव समाजको पहिलो विवाह आफैले पहलमागरेको थियो (Pothan 1986)तर क्रिस्चियनका लागि विशेष कानुनी प्रावधान अन्तर्गत सम्बन्धविच्छेदलाई अनुमति दिइएको छ । ज्ञडछठ पछि लन्डनको उच्च अदालत र ज्ञढडट पछि, केहि प्रान्तीय अदालतले मात्र व्यभितार सँग सम्बन्धविच्छेद गर्न अनुमति दिए । अहिले पनि केहि देशहरू छन् जहाँ कानुनले सम्बन्ध विच्छेदलाई अनुमति दिदैन, उदाहरणका लागि अर्जेन्टिना, ब्राजिल, चीलि, कोलम्विया, इरे, पाराग्वे, फिलिपिन्स र रिपब्लिकन स्पने छन् । नेपालको पहिलो लिखित कानुनी संहिता (मुलुकी ऐन वि.सं. १९१०) मा एक पुरुषले श्रीमतीलाई सिन्को-काटी छुट्नीनु (श्रीमानले बाँसको सानो पातलो लठ्ठी भाँच्ने) विधिबाट विवाह विच्छेदलाई कानुनी मान्यता दिएको संकेत गर्छ ।

मुलुकी संहिता २०७४ को धारा ५३ बमोजिम श्रीमान श्रीमती दुवैले सम्बन्ध विच्छेद गर्न सहमत भएमा जुनसुकै बेला सम्बन्ध विच्छेद हुनसक्छ । पति वा पत्नी दुवैको गल्ती नभए पनि आपसी समझदारीबाट सम्बन्ध जुनसुकै बेला टुट्न सक्छ । सम्पत्तिमा अंश लिएर सम्बन्ध अन्त्य गर्न सकिन्छ । जब दम्पतीहरूले सम्बन्ध विच्छेद गर्ने निर्णय गर्छन तब सम्पत्ति विवरणहरू ध्यानमा राख्नुपर्छ । दम्पतीहरूबिच सम्पत्ति समान रूपमा बाँडफाँड गरिएको छ । दम्पत्तिहरूले बच्चाको हिरासत कसले लिने र कसरी बाल समर्थनको जिम्मेवारी बाँडफाँड गर्ने भन्ने कुरामा सहमति हुनुपर्छ । दम्पत्तिबिच सहमति भएमा दुई कार्यदिवसमा सम्बन्धविच्छेदको प्रक्रिया टुङ्ग्याउन सकिनेछ (नेपाल कानुन, २०७४)

२.२.३ सम्बन्धविच्छेदमा समायोजन

नारीवादी सिद्धान्तहरू, सामाजिक आदानप्रदान सिद्धान्त, पारिवारिक प्रणाली सिद्धान्त, सामाजिक सिकाइ सिद्धान्छ र सामाजिक-जैविक सिद्धान्तहरू सहित वयस्कहरूले कसरी सम्बन्धविच्छेदमा समायोजन गर्छन भनेर व्याख्या गर्न धेरै सैद्धान्तिक परिप्रेक्ष्यहरू प्रयोग गरिएको छ । यद्यपि धेरै वयस्क समायोजनको सामान्य मोडेलहरू प्रस्ताव गर्न पारिवारिक तनाब सिद्धान्त लागु हुन्छन् । संकट मोडेलले सुझाव दिन्छ कि सम्बन्ध विच्छेदले वयस्कहरूको सम्बन्धको लागि एक संकट निम्त्याउँछ जसले कल्याणमा अस्थायी गिरावट

निम्त्याउछ तर जसबाट अधिकांश व्यक्तिहरू अन्तत निको हुन्छन् । सन् १९९० को दशकको सम्बन्ध विच्छेदको नतिजाको सम्बन्धमा भएको अनुसन्धानको समिक्षामा (पाँल अमाटो2000) ले पत्ता लगायो कि सङ्कट मोडेलले केही व्यक्तिहरूको सम्बन्धविच्छेद पछिको अनुभवलाई राम्रोसँग वर्णन गरेको छ र क्रोनिक स्ट्रेन मोडेलले अरुको अनुभवलाई राम्रोसँग वर्णन रेको छ ।

२.२.४ वयस्क समायोजन

सम्बन्ध विच्छेदले दम्पत्तिलाई आर्थिक, मानिसक, भावनात्मक र शारिरीक रूपमा असर गर्छ । सम्बन्धविच्छेदले दम्पत्तिको वर्तमान र भविष्यको वसम्बन्धलाई पनि असर गर्छ । केवल नकारातमक परिणामहरू अवस्थित छन् भन्ने प्रमुख विश्वासको बावजुद सम्बन्धविच्छेदले पनि केहि व्यक्तिहरूलाई फाइदा पुऱ्याउँछ । एक अलग घटनाको सट्टा प्रक्रियाको रूपमा हेर्दा, सम्बन्धविच्छेदले सम्बन्धविच्छेद हुनु अघि, सम्बन्धविच्छेदको तुरुन्तै पछि र वर्षौं पछि व्यक्तिहरूलाई प्रभाव पार्छ ।

आर्थिक नतिजाहरू : सम्बन्धविच्छेदले मुल रूपमा एउटै घरमा जाने स्रोतहरू विभाजित गरेको हुनाले दुवै पति/पत्निको जीवनस्तरमा तुरुन्तै गिरावट आउँछ । आर्थिक कठिनाइको स्तरको व्यक्तिको धारणा बुझ्न पनि महत्वपूर्ण छ, किनकी यी धारणाहरूले उनीहरूको आर्थिक अवस्थाको वस्तुगत उपायहरू भन्दा समायोजनलार्य बढी असर गर्छ ।

मानसिक र भावनात्मक नतिजाहरू : सम्बन्ध विच्छेद भएका व्यक्तिहरूले विवाहित व्यक्तिहरूको तुलनामा उच्च स्तरको अवसाद र चिन्ता प्रदर्शन गर्छन र सम्बन्ध विच्छेद भएकाहरूमा पनि कमजोर आत्म अवधारणाहरू हुन्छन् र मनोवैज्ञानिक संकटका अधिक लक्षणहरू प्रर्दशन गर्छन । दुई वा सो भन्दा बढी सम्बन्धविच्छेदको इतिहास भएकाहरूले एक तलाक भएकाहरू वा सम्बन्ध विच्छेद नभएकाहरू (कुर्डेक ज्ञढढज्ञ० भन्दा उल्लेखनीय रूपमा बढी डिप्रेसन रिर्पोट गर्छन । जसले सम्बन्धविच्छेदबाट तनावको सचयी प्रकृतिको सुझाव दिन्छ ।

शीला कोटेन (१९९९) ले सम्बन्धविच्छेद भएका र विधवाहरूलाई एउटै समूहमा वर्गीकरण गर्ने सामान्य अभ्यासले सम्बन्ध विच्छेद भएका व्यक्तिहरूको वास्तविक अवसाद स्तरलाई

कम आँकलन गर्छ किन भने विधवाहरूले प्रायः तल्लो स्तरको अवसाद र मनोवैज्ञानिक पिडा देखाउँछन् ।

शारिरिक परिणामहरूः सम्बन्ध विच्छेद भएका व्यक्तिहरूमा पनि विवाहित वा अन्य सम्बन्ध विच्छेदनभएका व्यक्तिहरूको तुलनामा स्वास्थ्य समस्याहरू र उच्च मृत्युदरहरू हुन् । सम्बन्ध विच्छेद भएका वयस्कहरूले बढी जोखिम लिने व्यवहार देखाउँछन् (जस्तैः लागुपदार्थ र रक्सीको प्रयोग/दुरुपायोगको उच्च दर) । विशेष गरी भर्खर सम्बन्ध विच्छेद भएकाहरूमध्ये सम्बन्धविच्छेदसँग सम्बन्धित तनावबाट कमजोर प्रतिरक्षा प्रणाली कार्य गर्न सम्भावनाको कारणले रोगको जोखिम बढेको छ । (किटसन र मोर्गन 1990)

अध्याय - तीन
अनुसन्धान विधि

अनुसन्धान अध्ययनलाई वैज्ञानिक, निष्पक्ष र तार्किक बनाउनका लागि अवलम्बन गरिएका विधिहरू निकै महत्वपूर्ण छन् । समाजशास्त्रीय अनुसन्धानमा जुन सामाजिक सम्बन्ध र मानव व्यवहारसँग सम्बन्धित छ, त्यसैले यो अनुसन्धान मूख्यतया समस्याको अवस्था र सम्बन्धित पक्षहरूको स्थितिमा आधारित हुन्छ ।

३.१ अनुसन्धान क्षेत्रको छनोट र यसको औचित्य

यो अनुसन्धान मुलतः पर्वत जिल्लाको जलजला गाउँपालिका र कुश्मा नगरपालिका केन्द्रित एक समाजशास्त्रीय अध्ययन थियो । सम्बन्धित क्षेत्रको तथ्याङ्क संङ्कलन जिल्ला अदालत पर्वतबाट लिइने छ र सम्बन्ध विच्छेदसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूको प्रश्नावली, अन्तवार्ता, मुद्दाको अध्ययन, अवलोकन विधिमा आधारित वर्णनात्मक अध्ययनका मुख्य क्षेत्र तल उल्लेख गरिएका छन् ।

- सम्बन्धविच्छेदका कारणहरू, विशेष गरी दम्पतीहरूको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक स्थितिको सन्दर्भमा ।
- सम्बन्ध विच्छेदले कसरी जस्तैः व्यक्तिगत समस्याहरू पारिवारिक समस्याहरू, समुदायको प्रतिक्रिया, पार्टनरको सम्पर्क र भावनाको सन्दर्भ,
- सम्बन्ध विच्छेद किन मानिसहरूले गर्न चाहिरहेका छन् भन्ने बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ ।

३.२ अध्ययन ढाँचा

यो अध्ययन मुख्यतया अन्वेषणातमक र वर्णनात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित छ । वर्णनात्मक अनुसन्धानमा सम्बन्धित वकिलहरूको जानकारीमा आधारित अध्ययन र सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरूका सम्बन्धमा सम्बन्धविच्छेद भएका व्यक्तिको खोजीमा आधारित अध्ययन । यसको कार्यान्वयनमा सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पक्षलाई ध्यानमा राखिएको छ । यो मुख्यतया नेपालमा बढ्दो सम्बन्ध विच्छेदको अवस्थाबारे जानकारी लिन केन्द्रित छ ।

३.३ नमुना छनौट प्रक्रिया

यो अध्ययन पर्वत जिल्लाको जलजला गाउँपालिका र कुश्मा नगरपालिकामा आधारित छ। आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ मा दर्ता भएका जलजला गाउँपालिका र कुश्मा नगरपालिका २७ वटा मुद्दा भन्ने पत्ता लगाई २० जना सम्बन्धविच्छेद भएका व्यक्तिहरूसँग अनुसन्धान गरिएको छ । यस अनुसन्धानका लागि श्रीमान्-श्रीमति दुवै आवश्यक भएकाले अनुसन्धानकर्ता दुवै पक्षलाई भेट गरी अन्तरवार्ता लिइएको छ।

३.४ तथ्याङ्कको प्रकार र स्रोतहरू

यस अध्ययनमा मुख्यतया प्राथमिक र माध्यमिक स्रोतहरूमा आधारित तथ्याङ्क सङ्कलन विधिका स्रोतहरू, प्राथमिक स्रोतहरूमा : सम्बन्धविच्छेद भएको दम्पती, उनीहरूको परिवार र उनीहरूलाई चिनेका सम्बन्धित व्यक्तिहरू र माध्यामिक स्रोतहरूमा : अदालतको रेकर्ड, सम्बन्धित कागजातहरू र अन्य जानकारी जसले तलाकको बारेमा अध्ययन गर्न मद्दत गर्छ।

३.५ तथ्याङ्क संकलनका साधन र प्रक्रियाहरू

अध्ययनमा, तल उल्लेखित सबै प्रविधिहरू सकेसम्म धेरै जानकारी प्राप्त गर्न प्रयोग गरिएको छ जुन तल छलफल गरिएको छ। तथ्याङ्क संकलन गर्न निम्न प्रविधिहरू प्रयोग गरिएको छ।

३.५.१ न्यायिक अदालतको अभिलेख

प्रत्येक सम्बन्धविच्छेदको मुद्दामा न्यायिक आदालतमा फाइल हुने गर्दछ यी फाइलहरू धेरै मुद्दाहरूको बन्डलमा अदालतको रेकर्ड कोठामा पठाइन्छ र हेर्न पाइन्छ । व्यक्तिगत फाइलहरू पत्ता लगाउन धेरै समय, उर्जा र धैर्यको आवशयक पर्न सक्दछ र धैर्यताको साथ विवरण हेरी त्यहि विवरण अनुसार अध्ययन गरिएको छ।

३.५.२ अनुसूची-सह-अन्तर्वार्ता

अन्वेषकले अन्तवार्ताको क्रममा २० सम्बन्ध विच्छेद भएका दम्पत्तीहरू र उनीहरूसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूको पारिवारिक संरचना, विवाहको प्रकार शिक्षाको स्तर, विवाहको उमेर, सन्तानको जानकारी, सम्बन्धविच्छेदका कारणहरू, सम्बन्धविच्छेद पछिको जीवन आदि बारे

अन्तर्वार्ता लिइने छ । उनीहरूको चरित्र, स्थिति, शिक्षाको अवस्था बारे जानकारी लिनका लागि प्रश्नावलीका साथै प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा प्रश्न सोधिएको छ ।

३.५.३ वैयक्तिक अध्ययन

वैयक्तिक अध्ययन विधि सबैभन्दा उपयोगी र प्रभावकारी विधिहरू मध्ये एक हो । सम्बन्धविच्छेदको मामिलामा यो व्यक्तिको जीवनसँग सम्बन्धित छ, त्यसैले वैयक्तिक अध्ययन विधि महत्वपूर्ण छ किन भने सामाजिक एकाइको बारेमा अध्ययन व्यक्तिगत मामला हो, पर्वत जिल्लको एक गाउँपालिका र एक नगरपालिकाको न्यायिक अदालतको तथ्याङ्कअनुसार ४ सम्बन्धविच्छेद भएका जोडिको वैयक्तिक अध्ययन गरिएको छ ।

वैयक्तिक अध्ययन विधिको मुख्य उद्देश्य सुक्ष्म र विश्व्यापी स्तरमा किन, के र कसरी वैवाहिक सम्बन्धको अन्त्य र तिनीहरूका छोराछोरी, परिवारका सदस्यहरू र सम्बन्धविच्छेद भएका व्यक्तिहरूको अवस्था पत्ता लगाइन्छ । वैयक्तिक अध्ययनको हकमा, संरचित र गैरसंरचित अन्तर्वार्ता विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

३.५.४ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतीकरणको विधि

यस अध्ययनको लागि तथ्याङ्क विश्लेषणको मुखय रूपमा वर्णनात्मक विधि अपनाइने छ । यद्यपी, तथ्याङ्कमा सहसम्बन्ध र भिन्नता देखाउनको लागि तथ्याङ्कीय विधि पनि अपनाइन्छ । सामाजिक विज्ञानका लागि सांख्यिकीय प्याकेज प्रयोग गरेर कप्युटरमा डाटा प्रशोधन गरिन्छ र क्षेत्र अध्ययनबाट प्राप्त डाटा विश्लेषण गर्नको लागि उही प्याकेज प्रयोग गरिन्छ । क्रस टेबुलेशन, प्रतिशत विवरणहरू तथ्याङ्क विश्लेषण गर्न मुख्य उपकरणहरू हुन् ।

३.६ अध्ययनको सिमा

हरेक अध्ययन अनुसन्धानको निम्ति समय, स्रोत र साधनको नितान्त आवश्यक हुन्छ । यिनै समय, स्रोत साधनको सिमितताका कारण अध्ययन अनुसन्धानमा विभिन्न सिमाहरू खडा भएका हुन्छन् । निश्चित सिमा तथा क्षेत्र भित्र समेटिएर गरिएको अध्ययन नै व्यवस्थित तथा वैज्ञानिक मानिन्छ । नेपालका सबै ठाउँहरूमा सम्बन्ध विच्छेदको स्थिती रहेको भएपनि यी सबै ठाउँको अध्ययन गर्न सम्भव नभएको हुनाले यस अध्ययनलाई सिमाकंन गरी पर्वत

जिल्लाको एक गाउँपालिका र एक नगरपालिका अध्ययनलाई केन्द्रित गरिन्छ। साथै निश्चित समय र सन्दर्भमा गरिएका मानवीय सम्बन्धका विषयहरूको विभिन्न समय, काल कम पछि समाजमा त्यहि किसिमको सम्बन्ध र प्रभाव पार्दछ।

अध्याय-चार

उत्तरदाताहरुको सामाजिक-आर्थिक स्थिति

४.१. अध्ययनस्थलको परिचय

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ का अनुसार पर्वत जिल्लाको क्षेत्रफल ९४ वर्ग किलोमिटरमा फैलिएको छ र यस क्षेत्रको जनसंख्या १५७८२६ रहेको छ । पर्वत जिल्लाको जलजला गाउँपालिकाको जनसंख्या २१४५४ र कुश्मा नगरपालिकाको जनसंख्या ३९६०० रहेको पर्वत जिल्लाको जलजला गाउँपालिका र कुश्मा नगरपालिकाको कार्यालय अनुसार लिइएको हो । गण्डकी प्रदेशमा पर्वत जिल्लामा सम्बन्ध विच्छेद दिन प्रति दिन बढिरहेको छ । जिल्ला अदालतमा जम्मा कुल मुद्दाको ७०.३२ प्रतिशत मुद्दा फछ्र्यौट गरेको छ । पर्वत जिल्लामा वितेको १ वर्षमा १२५ जनाले सम्बन्धविच्छेदका मुद्दा दर्ता भएको छ ।

सम्बन्ध बिच्छेदलाई सामाजिक संरचनाको स्वरूप, पेशा, शिक्षा जातिगत अवस्था, उमेर, पारिवारिक संरचना, वैवाहिक स्थिति आदि जस्ता विविध पक्षले प्रभाव पारेको हुन्छ । सम्बन्ध विच्छेद लोग्ने स्वास्नी बीचको निजी विषय बस्तु भए पनि यसको असर उनीहरूको सन्तान, परिवार एवम् समाजमा प्रत्यक्ष रूपमा परिरहेको हुन्छ । यसै विषयसंग सम्बन्धित अध्ययनका क्रममा सकंलित तथ्य तथ्याङ्कहरुवाट प्राप्त सूचनाहरू र वैयक्तिक प्रत्यक्ष अध्ययन बाट प्राप्त सुचनाहरुलाई विश्लेषण गरिएको छ सम्बन्ध विच्छेदलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने विवाहको प्रकार, जोडि छनोटको प्रक्रिया आदि विभिन्न पक्षहरुमा शीर्षक उप-शिर्षकहरू मार्फत यस परिच्छेदमा प्रष्ट्याउने प्रयास गरिएको छ ।

४.२ जातिय आधारमा सम्बन्ध विच्छेदको स्थिती

हाम्रो देश एक बहुभाषिक, बहुजातिय, बहुसांस्कृतिक र बहुधार्मिक, मुलुक हो । प्राकृतिक सौन्दर्य र धार्मिक स्थल रहेको छन् । वि.सं. २०७८ को जनगणना अनुसार नेपालमा १४२ वटा जातजाति बसोवास गर्दछन् । नेपालमा विभिन्न किसिमको जातजाति/आदीवासी रहेकोमा अध्ययन गर्ने क्षेत्रमा ब्राह्मण, क्षेत्री, मगर, कामी, दमाई रहेको तथ्य छन् । तलको आकडा र विश्लेषण अध्ययन क्षेत्र पर्वत जिल्लाको एक गाउँपालिका र एक नगरपालिकाको अदालतमा दर्ता भएका मुद्दालाई आधार मानि गरिएको छ ।

तालिका नं.४.१ : पर्वत जिल्ला अदालतमा आर्थिक वर्ष २०८० श्रावण देखि २०८१ असार मसान्तसम्ममा फैसला भएका सम्बन्ध बिच्छेद सम्बन्धी मुद्दाहरुको जातिगत विवरण

क.स.	जाती	दर्ता मुद्दा संख्या र प्रतिशत		श्रीमानद्वारा दायर गरिएका		श्रीमतीद्वारा दायर गरिएका		उद्देश्यमूलक नमना भित्र परेका मुद्दाहरु	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१	ब्राह्मण	२७	२१.६	७	५.६	२०	१६	५	५
२	क्षेत्री	५९	४७.२	१२	९.६	४७	३७.६	७	५.६
३	जनजाती	२२	१७.६	५	४	१७	१३.६	५	४
४	दलित	१७	१३.६	३	२.४	१४	११.२	३	२.४
जम्मा		**१२५**	**१००**	**२७**	**२१.६**	**९८**	**७८.४**	**२०**	**१६**

स्रोतः पर्वत जिल्ला अदालत अभिलेख (गत वर्ष २०८० श्रावण देखि २०८१ असार मसान्तसम्म)

माथि उल्लेखित तथ्याङ्क अनुसार पर्वत जिल्ला अदालतमा गल वर्ष २०८० साउन देखी २०८१ असार मसान्तसम्ममा दर्ता भई फैसला भएका मुद्दाहरुमा आधारित छ । गत वर्ष २०८० साउन देखी २०८१ असार मसान्तसम्ममा यो तथ्याङ्क अनुसार सम्बन्ध विच्छेदको मुद्दा दर्ता गराउनेमा जतिय आधारमा क्षेत्री सबैभन्दा बढी (४७.२%) अगाडि देखिन्छन् भने दलित जति सबैभन्दा पछाडि परेको देखिन्छन् यसैगरी दोस्रो स्थानमा रहेका ब्राह्मण जाति २७ वटा अर्थात २१.६ प्रतिशत मुद्धा दर्ता गराइएको छ, र तेस्रो स्थानमा रहेका जनजातिहरुबाट २२ वटा (१७.६%) दर्ता भएको देखिन्छ । प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार मुद्धा दर्ताको संख्यालाई हेर्दा अधिकांश मुद्राहरु (७८.४%) श्रीमतीहरुबाट नै दर्ता गराईएको पाइन्छ । जसबाट महिलाहरूले परिवार र समाजमा भोगिरहेका शारिरिक, मानसिक यातना र पिडाको अनुमान लगाउन सकिन्छ । यिनै कारणले गर्दा उनीहरुलाई सम्वन्ध विच्छेद गर्न बाध्य तुल्याइएको पाइन्छ । ब्राह्मण, क्षेत्री, जनजातिहरु चाहि विदेश जाने भएको कारण सम्बन्ध विच्छेद बढी भएको र दलितको सम्बन्ध विच्छेद कम हुनुको कारण दलितहरु धेरै गाउँमै भएको र उनीहरुमा साना तिना घर झगडाहरुमा पनि मिल्ने भएको कारण कम भएको हो ।

४.३ विवाह गर्न जोडी छनोटको प्रक्रिया

जोडि छनोट प्रक्रिया दुई प्रकारका हुन्छ, १) आफै छनोट गरि विवाह गर्ने, २) आफन्त तथा अभिभावकको छनोटमा गर्ने विवाह रहेको छ । यो प्रक्रियामा पर्वत जिल्ला अदालतमा दर्ता भएका विधाएको प्रकार सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरू मध्येमा अभिभावकको छनोट प्रक्रियामा भन्दा आफै छनोटठ गरि विवाह गर्नेको प्रकार धेरै देखिन्छ, जुन तलको तालिकामा देख्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ४.२ : जोडि छनोटको प्रक्रिया

क.स	**जोडी छनोटको प्रक्रिया**	**प्रभावित जोडी**	**प्रतिशत**
१	मागी विवाह	९	४५
२	प्रेम विवाह	११	५५
जम्मा		**२०**	**१००**

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०८१

पर्वत जिल्ला अदालतमा दर्ता भएका सम्बन्ध विच्छेदका घटनामा आफै छनोट गरि विवाह गरेकाको संख्या बढि देखिन्छ । आजकाल आफैंले छनोट गरिएला पनि सम्बन्ध विच्छेद (५५ प्रतिशत) बढि देखिन्छ । आफँ जोडी छनोट गरी विवाह गरेका जोडि भन्छन् आफुले छनोट गरे पनि उमेर पुगेपछि, परिपक्क भई विवाह के हो भन्ने वारेमा बुझेर आफ्नो पार्टनरको वारेमा अलि धेरै जानकारी भई विवाह गर्दा उचित हुने र अपरिपक्वको कारण, एकअर्काको कुरालाई नबुझी विवाद गर्दा पछुतोको कारण एक अर्काको राम्रोसगँ नबुझि विवाद गर्दा पछुताएको मानेको देखिन्छ । र अभिभावकको सक्रियतामा भएका विवाहले सम्बन्ध विच्छेदमा उत्तिकै नै बढ्दै गएको देखिन्छ यस विवाहमा ४५ % ले सम्वन्ध विच्छेद गरेका दिन देखिन्छ । यो वाट प्रभावित जोडी भन्छन् अभिवावकद्वारा धार्मिक परम्पराअनुसार विवाह गरिदिएको भएपनि आफ्ना अभिभावकहरु पनि नातेदार चिनजानका मानिसहरुको विश्वासमा परि विवाह अगाडि वास्तविक कुरा नबुझ्न सके पछि सम्बन्ध विच्छेद हुन पुगेको विचार व्यक्त गर्छन् ।

यसरी दुवै किसिमबाट भएको विवाहमा सम्वन्ध विच्छेदको घटना विद्यमान रहेको पाइन्छ । हरेक किसिमका गुण र दोष दुवै रहेका पाइन्छन् । सम्बन्ध विच्छेदका घटना आफै स्वयंम घट्ने घटना भने अवश्य पनि होइन । यसका पछाडी विभिन्न कारणहरु रहेका हुन्छन् ।

४.४ सम्बन्ध विच्छेदको जातिगत वैवाहिक स्थिति

यहाँ जातिगत वैवाहिक स्थिति भन्नाले आफ्नो जात, धार्मिक मान्यता भित्र गरिएको विवाह र त्यो भन्दा बाहिर गएर गरिएको विवाहको स्थिती देखाउन खोजिएको हो ।

तालिका नं. ४.३ : सम्बन्ध विच्छेदकहरूको जातिगत वैवाहिक स्थिती

क.स	सम्बन्ध विच्छेदको जातिगत स्थिती	**प्रभावित जोडी सख्यां**	**प्रतिशत**
१	सजातिय विवाह	१२	६०
२	अन्तर जातिय विवाह	८	४०
जम्मा		**२०**	**१००**

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०८१

माथि दिइएको तालिका अनुसार संजातिय विवाह गर्ने ६०% जोडिक को सम्बन्ध विच्छेद भएको देखिन्छ । सजातिय विवाह भएपनि अन्तर जातिय विवाद भन्दा बढि समान्ध विच्छेद सजातिय विवाहमा धेरै देखिएको छ । सजातिय विवाद गरे पनि अपरिपक्वता, विवाह गर्नु पूर्व केहि समय एक अर्कालाई बुझे पनि विवाहपछि अपरिपक्कताको कारणले गर्दा कुनै कुराको तालमेल नभई सम्बन्ध विच्छेदको निर्णय पुग्ने छन् र घरायसि कारण लगायत विभिन्न कारणहरू रहेको कुरा प्रभावित जोडि बनाउँछ । त्यसैगरी अन्तरजातिय विवाहमा जात, धर्म, संस्कृतिक, लगाइ खवाई नमिल्ने भएको कारण दिनप्रतिदिन झगडा पर्ने हुदा सम्बन्धमा नकारात्मक असर परेर सम्बन्ध विच्छद भएको छ भन्ने बताउछन् । अन्तर जातिय विवाह गर्ने यस तालिकामा ८ वटा जोडीको सम्बन्ध विच्छेद भएको देखिन्छ । समग्रमा मानिसहरुले जस्तोसुकै विवाह गरेपनि एक आपसमा समझदारी, मेलमिलापको कमी भए, पारिवारिक वातावरण राम्रो नभए त्यस्तो परिवारक सम्बन्ध विच्छेदको घटना स्वतः घट्ने रहेछन् भन्ने कुरा यस तथ्याङ्कले देखाउछ । यस अध्ययनले सामाजिक, सांस्कृतिक, पारिवारिक कुराहरुले धेरै प्रभाव पार्ने रहेछ भन्ने बुझीन्छ ।

४.५ जलजला र कुश्मा नगरपालिकामा संम्बन्ध विच्छेद को विवरण

पर्वत जिल्लाको जिल्ला अदालतमा सम्बन्ध विच्छेद दिन प्रतिदिन बढ्दै गएका छन् । गण्डकी प्रदेशमा सम्बन्ध विच्छेद बढी हुनेमा पर्वत पनि रहेको छ । अदालतको रेकड अनुसार कानुनी प्रक्रियाबाट सम्वन्ध विच्छेद हुने गरेको छ तर थोरै यस्तो केश भेटियो जुन सम्बन्ध विच्छेद गर्ने भनेर दर्ता गर्न त आउछन तर सम्बन्ध विच्छेद गर्न अदालतमा नगई गाउँका मानिसहरु जम्मा गरि एक अर्कासँग अलग हुने गर्दछ । जलजला गाउँपालिका र कुश्मा नगरपालिकामा सम्बन्ध विच्छेद को विवरण लाई तालिका नं. ४ मा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.४ : जलजला गाउँपालिका र कुश्मा गाँउपालिकाको सम्बन्ध विवरण (२०८० साउन देखी २०८१ असार मसान्तसम्मको विवरण)

क्र. स.	गाउँपालिका	जनसंख्या	जिल्ला अदालतमा दर्ता भएका	उद्देश्यमुलक सम्बन्धविच्छेद भएको सख्यां	सम्बन्ध विच्छेद नभएको सख्यां	पुरुषले दर्ता गरेको सख्यां	महिलाले दर्ता गरेको सख्यां
१	जलजला गा.पा.	२१४५४	१२	९	३	३	६
२	कुश्मा न.पा.	३९६००	१५	११	४	५	६
जम्मा		**६१,०५४**	**२७**	**२०**	**७**	**८**	**१२**

स्रोतः स्थलगत सर्वेक्षण, २०८१

न्यूनतम मुद्धाहरु न्यायपालिकाले निर्णय गरेको थियो र अधिकतम मुद्धाहरु अदालतबाट निर्णय प्रक्रिया चलिरहेको छ । सम्बन्ध विच्छेद गर्न कागजी रूपमा सम्बन्ध विच्छेद गर्दा पछि भविष्यमा कुनै बाधा बाधा अडचन आउदैन यदि आएमा कानुनले वाधा अड्चन ल्याउनेलाई कानुनी रूपमा सजाय हुन्छ त्यसैले यतिकै समाज मो मात्र छोडपत्र गर्नु भन्दा अदालतमा कागजि रूपमा सम्बन्ध विच्छेद गर्दा राम्रो बताउछन् । यस गाउँपालीकामा घर भएका महिलाले सम्बन्ध विच्छेदको लागी मुद्दा दर्ता गरेको पाइन्छ । यहाँ महिलाले मुद्दा दर्ता गर्नुको प्रमुख कारण शोषण, झगडा, कुटपिट गरेर सम्बन्ध विच्छेद गर्न मञ्जुर गरेको बताउँछन् । अधिकाशं महिलाले मुद्दा दायर गरे पनि यहाँ पुरुषहरुले पनि मुद्धाहरु दर्ता गरेका छन् । पुरुषले मुद्दा दर्ता गर्नुको प्रमुख कारण वैदेशिक यात्रामा गएको र घरमा श्रीमतीले घर

समाल्नको लागी पैसा पठाउने तर श्रीमती अर्कोसँग लागेर पैसा उडाउने र श्रीमान आउँदा श्रीमती अर्को सँग भागेको र भविष्यमा कुनै बाधा अड्चन नआओस भनेर सम्बन्ध विच्छेद गरेको पाइन्छ ।

पर्वत जिल्लामा भम्मा भएको सम्बन्ध विच्छेदको मुद्धाहरु वि. सं. २०८० साउन देखि २०८१ असार मसान्तसम्म (१० महिना) मा १२५ वटा मुद्दाहरू दर्ता भएका छन् । त्यस मध्ये अध्ययन क्षेत्र जलजला गाउपालिका र कुश्मा गाउँपालीकाको अध्ययनमा संम्बन्ध विच्छेद हुनेहरुको संख्या क्रमशः ९, ११ वटा रहेको छ । उद्देश्यमंलक मुलकभित्र परेको मुद्धाहरू जम्म २० वटा रहेको छ । जलजला र कुश्मा गाउँपालीकाको मुद्वा अदालतमा जम्मा भएको संख्या २७ वटा रहेको छन् । सम्बन्ध विच्छेद नभएको जम्मा संख्या ७ र भएको २० जना हुन् ।

४.६ सम्बन्ध विच्छेद गर्दाको उमेर

सम्बन्ध विच्छेद हुनुमा उमेर संरचनाले पनि प्रभाव पार्दछ । उमेरूले सम्बन्धविच्छेदमा के कस्तो प्रभाव पार्दछ र कुन उमेर समूहको गाविसले बढि सम्बन्ध विच्छेद गर्दछन् भन्ने वारे तलको तथ्यमाा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.५ : सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको सम्बन्ध विच्छेद गर्दाको उमेरको अवस्था

क्र. स.	उमेर समुह	महिला	प्रतिशत	पुरुष	प्रतिशत
१	२५ वर्ष भन्दा कम उमेरमा	५	२५	३	१५
२	२५ देखि ३० सम्म उमेरमा	१२	६०	१०	५०
३	३१ देखि माथि उमेरमा	३	१५	७	३५
जम्मा		**२०**	**१००**	**२०**	**१००**

स्रोतः स्थलगत सर्वेक्षण, २०८१

तालिका नं. ५ अनुसार २५ वर्ष मुनिका महिलाहरूको सम्बन्ध विच्छेद २५% भएको देखिन्छ भने पुरुषहरुको १५ % भएको छ । त्यसैगरी २५-३० उमेरका महिलाहरूमा ६०% र सोही समूहका र पुरुषहरूमा ५० % सम्बन्ध विच्छेदको घटना भएको देखिन्छ, जुन सबैभन्दा बढी सम्बन्ध विच्छेद हुने गरेको समुह हो । यसै गरी ३१ वर्ष माथिको उमेर समुहको सम्बन्ध

बिच्छेद दर पुरुषमा बढी ३५ % र महिलामा कम १५ % रहेको देखिएको छ । यस विवरणवाट के बुझ्न सकिन्छ भने सानै उमेर वा विवाहको लागि उमेर नपुग्दै विवाद गर्नाले वयस्क अवस्थामा विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक अवस्थाहरुलाई अनुसरण गर्न उनीहरूले चुनौतिको रुपमा लिने, परिवारका सदस्यहरू सँग मनोमानी पुर्ण व्यवहार गर्ने, अहिले आएर, विभिन्न कारण देखाएर टाढा टाढा हुन खोज्ने भन्ने कुराहरु अध्ययनको क्रममा पाइयो । यसरी हतारमा गरेको निर्णयले पछि समस्याको रूप देखिन एक आपसमा मिलेर बस्न नसक्ने अवस्था सिर्जना हुन थालेपछि सम्बन्ध विच्छेद गरेको घटना अध्ययनबाट देखाउँछ ।

४.७ विवाह प्रक्रियामा सम्बन्ध विच्छेदको स्थिती

विवाह विना सम्बन्ध विच्छेदको प्रक्रिया सम्भव छैन । विवाहको प्रक्रियाबार धेरै सम्बन्धहरू निर्माण हुछ तर त्यस्तो सम्बन्ध स्थिर स्थिर हुदैन किन भने धेरै कारणहरुले यसलाई नष्ट गर्न मदत गर्दछ । पहिलो विवाह नवविवाहित जीवनको स्थापनाको लागी प्रक्रिया बढी महत्वपूर्ण हुनु । बस जसलाई निम्न तालिका वार देख्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ४.६ : विवाद प्रक्रियामा सम्बन्ध विच्छेदको स्थिती

क. स.	विवाहको अवस्था	आवृत्ती	प्रतिशत
१	प्रेम विवाह	१२	६०
२	मागी विवाह	८	४०
जम्मा		**२०**	**१००**

स्रोत : क्षेत्र सर्वेक्षण, २०८१

तालिका नं. ६ मा मागी विवाह भन्दा प्रेम विवाह गरेको मानिसहरुको सम्बन्ध विच्छेद भएको देखिन्छ । प्रेम विवाहमा यस क्षेत्र ६० % जोडीहरु र ४० % मागी विवाहित जोडीहरुको सम्बन्ध विच्छेद भएको देखाउछ । सम्बन्ध विच्छेद दर बद्नमा विवाहको अवस्थाले पनि प्रभाव पर्दछ । मागि विवादको भन्दा प्रेम विवाह गरेका हरुको बढी सम्बन्ध विच्छेद भएको देखिन्छ र कम उमेरमा विवाहले पनि सम्बन्धमा असर पर्ने गर्दछ । आजकाल सामाजिक सञ्जालको रूपमा परिचित भएर उमेर नपुगी केटा केटिहरु एक अर्को देखीको नजिकीपनलाई मायाको अर्थ दिई विवाह गर्दछन् र केहि समय जीवन विताएपछि उनीहरु पति पत्नि विचको विवाद तनावपूर्ण जीवनले तनसाथ भई सम्बन्ध विच्छेदको प्रक्रियामा

पुग्ने गरेको देखिन्छ । पहिले पहिले मागी विवाहमा परिवारको दबावमा विवाह गर्दा सम्बन्ध विच्छेद हुने सम्भावना बदि देखिन्थ्यो भने आज भोलिको अवस्था पहिलेको भन्दा विपरित देखिन्छ । प्रेम विवाहमा सम्वन्ध विच्छेद धेरै देखिको विपरित देखिन्छ । कुनै पनि महिला या पुरुषले परिवारको वा आफन्तको दवावमा आएर विवाह गर्दछन् भने शिक्षाको कारणले कोहि दवावमा आएर विवाह गर्दछन् भने शिक्षाको कारण बन्न सक्दछ । प्रेम बस्न चाहदैन र सम्बन्ध विच्छेदको कारक बन्न सक्दछ । प्रेम विवाहमा श्रीमान र श्रीमतीबीचको सांस्कृतिक सामाजिक र आर्थिक भिन्नता पनि सम्बन्ध विगार्ने कारक तत्वहरु र यस्तो सम्बन्ध दिगो हुन सक्दैन ।

४.८ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरू बीच भएको झगडाको विषयको स्थिती

वैवाहिक जीवनमा थोरै धेरै उतार चढाव आउने त गर्दछ र त्यहि उतार चढावमा विभिन्न घरायसी वा वाह्य विषयहरू रहेका हुन्छन् । जुन विषय घटना पिच्छे फरक फरक हुन सक्छन् । यसरी पारिवारिक विखण्डनमा हुने झगडाको विषयलाई तल तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.७ : सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरु बीच हुने विवादको विषय

क.स.	**विषय**	**प्रभावित जोडि**	**प्रतिशत**
१	जाँड रक्सीको कारण	७	३५
२	दाइजोको कारण	३	१५
३	मौन असन्तुष्टिको कारण	३	१५
४	छोराछोरीको चाहना	४	२०
५	विवाह हुन अघि वास्तविकता लुकाएको	३	१५
जम्मा		**२०**	**१००**

स्रोतः स्थलगत सर्वेक्षण, २०८१

तालिका नं. ७ अनुसारसम्बन्ध विच्छेद हुनका लागी विबाद सृजना गर्ने विभिन्न विषय मध्ये जॅाड रक्सीको कारण प्रमुख विषय बनेको पाइयो । जाँड रक्सीका कारण ७ जोडी प्रभावित अर्थात ३५ % प्रभावित भएको पाइन्छ । दाइजोको कारण १५ % जोडी प्रभावित, यौन

असन्तुष्टिको कारण सम्बन्ध विच्छेद गर्ने १५ %, त्यसैगरी छोराछोरीको चाहना हुँदा सन्तान हुन नसकेको कारण २० % ले सम्बन्ध विच्छेद गरेका छन् र विवाह हुनु अघि वास्तविकता लुकाएका भन्दै १५ % ले सम्बन्ध विच्छेद गरेका हुन् ।

सम्बन्ध विच्छेद हाम्रो समाजमा दिन प्रति दिन तिव्र रूपमा चलिरहेको छ । हाम्रो समाज अलि शिक्षित हुदै गएपनि सोच भने पितृसत्तात्मक शासनलाई छोड्न सकेको छैन । जाँडरक्सी खाएर श्रीमतिहरुलाई कुटपिट, गालीगलौच, झैझगडा गर्ने नकारात्मक सोच अझै पनि हँट्न सकेको छैन । श्रीमानको यस्तो नकारात्मक सोच कुटपिट बर्षौ देखि सहदै आएको । श्रिमतिले कति मात्र सहन सक्छन भन्छन् नि ठूलो पहाड बारबार प्रहार गरे पछि एक दिन अवश्य फुट्छ भनेर त्यस्तै जाडरक्सी खाएर सधै श्रिमतिलाई पिट्दा श्रीमती कति मात्र सहन भन्दै सम्बन्ध विच्छेद गर्न मजवुर हुन्छन् । त्यस्तै दाइजोको कारणले घरमा कलेशको माहोल बनेको बताउछन् । आधुनिक समाजका समयमा पितृसतात्मक सोच राख्ने हाम्रो समाजमा दाइजोको कारण सम्वन्ध विच्छेद्रमा पुग्नु भनेको अहिलेको समयमा लाजमर्दो तरिकाले हेर्दा फरक नपर्ला । दाइजो कानुनी रुपमै प्रतिबन्ध गरिएको छ तर मानिसको सोच देखि समाज त्यहि पितृसतात्मक सोचमा डुबि रहेको छ । विवाह गरिसकेपछि महिला या पुरुषलाई यौन सन्तुष्टि भएन भने, महिला या पुरुष अरु सँग यौन सन्तुष्टिको लागी लाग्ने गर्दछन् त्यसैले घरमा तनावपूर्ण वातावरण सिर्जना हुन्छ र सम्वन्ध विच्छेद गर्ने गरेका छन् छोराछोरीको चाहना छ तर छोराछोरी हुन सकेको छैन । छोराछोरी नहुनुमा पत्नीमा कमि देखिन्छ कि पतिको कीम देखिन्छ । छोराछोरीको चाहाना हुँदा हुँदै भएन र हुन सक्छन भने घरमा त्यहि झैझगडा, समाजको लाल्छनले गर्दा सम्बन्धमा दुरिया आउने गर्दछ । विवाह एक पवित्र बन्धन हो त्यो पवित्र बन्धनलाई मजवुत राख्नको लागि विवाह पहिले नै सवै कुरा एक अर्कोमा भन्नु पर्दछ यदि पहिले नै सबै कुरा एक अर्कालाई थाहा भयो भने विवाह पछि सम्बन्धमा कुनै पनि असर पर्दैन तर विवाह अघि केहि कुरा भनु भनी विवाद नहुने हो कि भन्ने डरले कुरा लकाउछन् र त्यो कुरा पछि थाहा पाउँदा सम्बन्धमा ठूलो असर पर्दछ र सम्बन्ध मा दुरीया आउने गर्दछ ।

४.९ सम्बन्ध बिच्छेदकर्ताहरूको शैक्षिक स्थिति

मानव जिवनमा शिक्षा लिनु भनेका अनिवार्य जस्तै भएको छ । शिक्षा यस्तो शब्द हो जहाँ मानिसहरुलाई केहि कुरा बुझ्न सम्झिन र पढ्न सहजको लागि लिइन्छ । शिक्षित व्यक्ति र

अशिक्षित व्यक्तिको तालमेल फरक फरक हुन्छ । शिक्षित व्यक्तिको वोलाई खवाई, लगाईमा फरक आइन्छ भने अशिक्षित व्यक्तिको बोलाई, खुवाई लगाईमा फरक पाइन्छ । शिक्षाले गर्दा, सम्वन्ध विच्छेदमा कति प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरामा तल तालिका प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४.८ : सम्बन्ध विच्छेदकहरुको शैक्षिक स्थिती वा विवरण

क.स.	विवरण	जम्मा संख्या	पुरुष	महिला	प्रतिशत
१	निरक्षर	८	२	६	२०
२	दश कक्षासम्म	२०	११	९	५०
३	+२ सम्म	७	४	३	१७.५
४	स्नातक सम्म	४	२	२	१०
५	स्नातक भन्दा माथि	१	१	-	२.५
जम्मा		**४०**	**२०**	**२०**	**१००**

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८१

तालिका नं. ८ मा देखाइएका अनुसार नमुना छनोटमा परेका दम्पत्तिहरु मध्ये पुरुषको तुलनामा महिला निरक्षर संख्या धेरै रहेको छ । पुरुषको निरक्षण संख्या जम्मा २ छ भने महिला संख्या छ रहेको छ । दश कक्षा सम्मको शिक्षा प्राप्त गर्नेमा पुरुषको संख्या ११, महिलाको संख्या छ रहेको छ जुन अन्य तहको तुलनामा सबैभन्दा बढी ५० % रहेको छ । अधुरो र अपुरो शिक्षाले मानिसमा केहि नकारात्मक सन्देश पुयाउछ भन्ने कुरा यहाँ देखाउछ । त्यसैगरी +२ सम्ममा पुरुषको संख्या ४, महिला संख्या ३ रहेको छ । स्नातक सम्ममा पुरुषको संख्या छ. महिलाको संख्या बराबर रहेको छ । पुरुषको संख्या र महिलाको संख्या २ रहेको स्नातक भन्दा माथि पढ्ने को संख्या अति कम रहेको छ । पुरूषको संख्या १ महिलाको संख्या नभएको देखियो । यसले के जनाउदछ भने नपढेको भन्दा थोरै पढेकाहरुको सम्बन्ध विच्छेदको दर तिव्र वृद्धी भएको देखिन्छ । जति जति शिक्षाको स्तर बढ्दै जान्छ त्यति नै कम सम्बन्ध विच्छेद भएको देखिन्छ । निरक्षर मानिसहरुलाई मेरो सवै पति या पत्नि हो भनि अस्तो परिस्थितीमा पनि छोड्न सक्दैनन् र उच्च शिक्षा आर्जन गरेकाले शिक्षा लिदै गर्दाको क्रममा उमेर सगँसगैं शिक्षाले गर्दा यस्तो गर्दा ठिक र बेठिक भन्ने कुरालाई लिएर निर्णय गर्दछ । र कम सम्बन्ध विच्छेद भएको देखीन्छ । बढि सम्बन्ध

विच्छेद हुने भनेको नपदेको पनि होइन उच्च शिक्षा पनि हासिल पाएको होइन भन्छन अपुरो र अधुरो शिक्षा खतरा हुन्छ भन्ने यस विवरण बाट देख्न सकिन्छ ।

४.१० सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरुको पेशागत स्थिति

पेशा यस्तो प्रक्रिया हो जसले मानिसको जिवनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । पेशाले पनि वैवाहिक जीवनलाई प्रभावित पार्दछ । कुनै पनि पेशाले मानिएको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न मद्दत पुऱ्याउछ । पेशाको कारणले आर्थिक स्थिती मात्र सुध्रिने नभए सामाजिक रूपमा प्रभावित पार्दछ । परिवारका दम्पत्तिहरू विभिन्न पेशाका कारणले गर्दा यहि आशाले गर्दा सम्वन्ध विच्छेद भएको देखिन्छ । शोध त्र भित्र हरेक दाम्पतीहरुको पेशागत विवरणलाई तालिका नं. ९ मा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.९ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरुको पेशागतास्थिती

क्र.स.	विवरण	जोडी सख्यां	प्रतिशत
१	सरकारी सेवा	३	१५
२	प्राइभेट क्षेत्र तर्फ	५	२५
३	ज्यालादारी	६	३०
४	व्यापार व्यवसायमा	२	१०
५	वैदेशिक रोजगारी	४	२०
जम्मा		**२०**	**१००**

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०८१

तालिका नं. ९ अनुसार सम्बन्ध विच्छेद गरेकाहरु मध्ये सरकारी सेवामा १५ %, त्यसै गरी प्राइभेट क्षेत्र तर्फ २५ %, ज्यालादारी गर्नेहरुमा जोडी संख्या ६ र प्रतिशत ३० % सबैभन्दा धेरै सम्बन्ध विच्छेद हुनेहरूमा ज्यालादारीमा देखिन्छ । व्यवसायको जोडी संख्या सबभन्दा कम संख्या २ जोडी १० % रहेको छ । वैदेशिक रोजगारिका गएका हरुको जोडि २० % ले सम्बन्ध बिच्छेद गरेको पाइन्छ । सरकारी रोजगारी भएकाहरुको सम्बन्ध विच्छेद किन हुन्छ भने सरकारी जागिरमा कहिले कहाँ कहिले कता सरुवा हुन्छ थाहा हुदैन र संग संगै लान सक्ने स्थिती दुदैन र श्रीमान श्रिमतिको दूरीयाले गर्दा सबैको लागि दूरी बन्न पुग्दछ । प्राइभेट जागिरहरुको लागि पनि तलव कम काम धेरै गर्ने र दूरी बढ्ने गर्दछ एक अर्कालाई

समय दिन सक्दैनन् र दूरी यहाँ सबै जसो जागिरहरू टाढा रहनाले र समय दिन नसक्नेको कारणले सम्बन्धमा नकारात्मक असर पर्दछ र पति पत्निसगँ टाढा टाढा भएपछि कोहि मानिससँग नजिकबाट पति पत्निको मायाका दुरी आउछ र अरुकोही सगँ कुरा गर्दा नजिकपन पाउछन र नजिक भएको मान्छेसँग बिहे गर्ने इच्छा गर्दछन । सम्बन्धमा पति पत्निमा दुरी आई सञ्चन्ध बिच्छेद हुन्छ ।

४.११ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको वैयक्तिक अध्ययन

वैयक्तिक अध्ययन - १

मेरो परिवर्तित नाम मीन बहादुर के.सी. हो । मेरो घर पर्वत जिल्ला जलजला गाउँपालिका वडा नं. १ मा पर्दछ । मेरो घरमा ८ जनाको परिवार रहन्छन् । मेरो विवाह पहिलो विवाह २०७६ सालमा प्रेम विवाह भएको हो । हामी एक अर्कालाई करिव दुई बर्ष देखि चितजान र प्रेमसम्बन्ध अघि बढिरहेको थियो र २०५६ सालमा विवाह बन्धनमा बाधिसकेको थिए । २ वर्षमा मेरी श्रीमतीलाई घरमा बस्दा कहिल्यै पनि सन्चो बढ्ने, घरबस्दा चरिफाय, बेहोस हुने अस्पताल लग्दा कुनै रोग नदेखाउने माइत बस्दा चाहि सन्चो हुने प्रक्रिया चलि नै रहेको थियो । श्रीमती घर बस्न चाहदा चाहदै पनि श्रीमतिलाई सन्चो नै नहुने भएपछि हामी श्रीमान श्रीमति विच झगडा भनाभन् हुन थाल्यो । मलाई श्रीमतिले नाटक गरेको जस्तो लाग्थ्यो । मैले नाना थरी भन्ने गर्दथ्यो र पछि ऊ घर आउँदा र त्यसको हालत हेर्दा यस्तो पनि कसैले नाटक गर्न सक्छन् भन्ने लाग्थ्यो । सुन्दा कसैले पनि विश्वास गर्न सक्दैन यस्तो पनि हुन्छ र नाटक गरेकी हो भनी समाजले लाल्छन लगाउन थाल्यो । नलगावस पनि कसरी अहिले सम्म नसुनेको कुरा अझ झन समाजले के पत्याउथ्यों सुन्दा अनौठो थियो तर देख्दा हेर्दा एक भयङ्कर दृश्य थियो । त्यो घटना देख्नेलाई मात्र थाहा हुन्छ । जुनसुकै हर अस्पताल धामिझाक्री जुराउँदा पनि ठिक नभए पछि मेरी श्रीमतीले अर्को विवाह गर्नको लागि कुरा चलाउन लागिन तर मैले गर्दिन तिमीलाई सब्चो गराउछु भनि जिद्दी पारामा बसेको थिए तर केहि गर्दा पनि ठिक भएन । मलाई विदेश जानु पर्ने भएकोले श्रीमतीलाई सँगै भन नसक्ने र श्रीमती पनि घर बस्न नमिल्ने भएकोले श्रीमतीले परिवारको सुझाव अनुसार दोस्रो विवाद गर्ने निर्णय लिन पुगे र श्रीमतीसगँ सहमतिमा सम्बन्ध विच्छंद गर्नका लागी जिल्ला अदालतमा गई सम्बन्ध बिच्छेद प्रोसेश गरे पछि मेरी श्रीमतीले सम्पत्ती केहि पनि चाइदैन भनिन र सम्बन्ध विच्छेद भयो । सम्बन्ध विच्छेद भएपनि मेरो लागि भनेर

दोस्रो श्रीमति पनि उनीले नै छान्दिइन र दोस्रो विवाह गरे । हिजो त्यहि श्रिमतीलाई नाटक गरिस भनेर गाली गर्न गए तर यति समझदार श्रीमती ाई गुमाउदा मरे तुल्य भएको छु । पछुतो लागेको छ पहिलो श्रीमती गुमाउँदा र दोस्रो श्रीमतीकों बारेमा बुझ्दै नपाई विदेश जानको लागि मिली आइसक्यो मलाई पाप लाग्छ होला यति माया गर्ने श्रिमतीलाई छोडेर अर्को दोस्रो विवाह गरेको छु । अनि कहिले सोच्छु हाम्रो हातमा केहि पनि हुदैन रहेछ ।

मेरी जेठी श्रीमती एक समझदार, बुझालु किसिमकी थिइन । आफ्नो पति घरपरिवारमा मेरो कारणले कसैलाई तनाव नहोस भन्ने बुझेर मलाई दोस्रो श्रीमती ल्याउन सुझाव दिएकी थिइन् । यसरी घरपरिवारमा तनावको वातावरण हुन्छ भन्ने बुझेर नै सम्वन्ध विच्छेद गरी आ आफ्नो बाटो लाग्दा उचित देखियो ।

वैयक्तिक अध्ययन - २

मेरो परिवर्तित नाम अम्बिका पुन हो । मेरो घर पर्वत जिल्ला जलजला गाउपालिका वडा नं. ४ मा पर्दछ । मेरो माइत वडा नं. १ मा भएको थियो । म कक्षा ८ मा पढ्दा पढ्दै माओवादीमा लगेका थिए र त्यहि माओवादीमा नै विवाह भयो। विवाह उहाँ पहिले पहिले सार्ने थिए खुसी पनि थिए । म र मेरो पति पनि खुसी थिइम समय वित्दै गयो उमेर बढ्दै गयो अनि थाहा हुदै गयो । विवाहको मतलव बुझ्न थालियो । मेरो पतिसगँ खुसि थिए र बेला बेलामा झगडा भइ नै राख्यो र त्यहि क्रममा पहिलो सन्तानमा छोरो भएको थियो । दुबैको खुसीको ठेगाना थिएन । पहिलो सन्तान भएपछि मेरो श्रीमानले बाबु १ बर्षको हुदा बाट पिट्न सुरु गऱ्यो र जााडरक्सी खादै आउँदै पिट्न थाल्यो माइति नजिक भएको कारण श्रीमानले पिट्दा माइत जान्थे र अबबाट गर्दैन भनी घर गए पछि १-२ हप्ता केहि नगर्ने फेरी पिट्न थाल्थ्यो सहेर बसे विहे गरेको ५ वर्षमा फेरी अर्को सन्तान छोरा नै जन्मियो । श्रीमानले पिट्ने म भाग्दै माइत कहिले काहाँ कहिले कहाँ जान्थ्ये । यो शिलशिला १० वर्ष सम्मचलिरह्यो । धेरै सहे पछि सुधारिन्छ की भनि धेरै सहेर बसे अब सहनै नसक्ने अवस्थामा पुगेको छु र मैले सम्बन्ध विच्छेद गर्ने निर्णय गरेको थिए । सम्बन्ध दिच्छेद गर्ने भन्दा पनि नमानि दिए पछि झन बढी समस्या हुन थाल्यो । दिन दिनै तनावपूर्ण जिवन बिताउनु परिरहेको थियो । छोराहरुलाई पनि मानसिक तनावले उल्जिरहेको थिए । श्रीमानले छोडपत्र गर्न नमानेपछि म मात्र जिल्ला अदालत पुगे र वकिलसगँ भेटेर सबै समस्या बताएपछि वकिलले सम्बन्ध विच्छेदको दर्ता गरेर जानुस् हामी एउटा ज्ञानकारी पत्र

पठाउछन् पठाएको ४५ दिन भित्र केहि चासो आयो लिएर म सम्बन्ध विच्छेद गर्दैन भन्ने सम्बन्ध विच्छेद हुदैन । यदि ४५ दिनमा केही चासो आएन भने एकोहोरो तपाइले मात्र सम्बन्ध विच्छेदको प्रक्रिया अगाडी बढ्ने रहेछ । त्यहाँ देखी करिव वर्ष देखी हामी छुट्टै बसिरहेको थियौ म माइत थिए भने श्रीमान घरमा श्रीमान अदालत नगएपछि सम्बन्ध विच्छेद भयो केहि समय समस्याहरू आए तर गाउँको दाजुभाई जम्मा भएर सबैले मेरो पहिलो श्रिमान लाई सम्झाएपछि आएनन् र म एकोहोरो भएको थिए छोराहरुलाई पढाउनको लागी पैसा थिएन र केहि समयको लागी इंडिया गएर कमाए त्यहि कमाउने क्रममा एउटा मान्छेसगँ चिनजान भयो राम्रो व्यवहार भएकाले १ वर्षको चिनजानले दोस्रो श्रीमानसगँ विवाह भयो । छोराहरुलाई पनि उतै लगि पढाउने गरे र इंडियामा धेरै कमाई नभए पछि माइत तिरको देशमा कोठामा बसिरहेको छु । अब केहि समयमा विदेश जाने प्रक्रिया मा छु । छोराहरु यहि बसि पढ्छन् ।

हाल आएर मेरो कान्छो श्रीमानसगँको पारिवारिक गठवन्धन राम्रो चलेको छ । यसरी परिवारमा सधै तनावपूर्ण वातावरणमा बस्नु भन्दा सम्बन्ध विच्छेद गरी आ आफ्नो पेशा गर्दै स्वतन्त्र जीवन विताउन मेरो विचारमा राम्रो होला जस्तो लाग्छ ।

वैयक्तिक अध्ययन -३

मेरो परिवर्तित नाम रोशन पौडेल हो । मेरो घर पर्वत जिल्लाको कुश्मा नगरपालिका वडा नं. २ मा पर्छ । हाम्रो विवाह मागी विवाह भएको थियो । उक्त विवाह दुवैको सहमती थियो । माग्न जादा देखी हाम्रो कुराहरु हुन थाल्यो एक महिनासम्म कुराकानी चल्यो र दुबैका सहमतिमा विवाह भयो । विवाद पछि २ वर्ष सम्म हाम्रो सम्बन्ध ठिक थियो । २ वर्ष पछि हाम्रो सम्बन्धमा खटास बढ्न थाल्यो । सन्तान नभएको र यौन सन्तुष्टि नभएको भन्दै झगडा हुने हुन्थ्यो । यसै २ वर्ष विचमा हाम्रो सम्बन्धमा अनवन भइ नै रहन्थ्यो । यसै विच सन्तानको कमी र यौन सन्तुष्टि नभएको भन्दैसगँ बुढिले त्यहि विषयमा अनवन भइनै रह्यो । यौन सम्पर्क गर्दा गर्दै म थाकि हाल्थ्ये मलाई पनि लाग्थ्यो यौन सन्तुष्टि दिन सकेको छैन । मेरो श्रीमतीलाई बच्चा चाहिएको थियो तर मबाट बच्चा पनि हुन सक्दैन भन्ने पनि थाहा थियो किन की म र मेरो श्रिमति अस्पताल सन्तान किन भएन भनेर जाँचगर्न पनि गएको थियौ । सन्तान नजन्माउन नसक्नुको कारण वीर्यमा शुक्राणुको संख्या वा गतिमा कमी हुनाले सन्तान हुन सकेको छैन । डाक्टरले भने पछि मलाई छोडी माईत गई बस्न थालिन ।

श्रीमान श्रीमति विच अनवन त भईहाल्छ भनी म मेरो श्रीमतीलाई लिन जादा उनी आउन मानिनन् । मैले भने बच्चा नै चाहिएको हो भने अहिले बच्चा गर्ने सगँ गएको हैन धेरै थरि बार बच्चा हुन सक्छ अस्पताल गएर बुझम्ला भन्दा मलाई जान्न भनीन र किन के कारणले नजाने कारण सोध्दा उनी भनीन मलाई यौन सन्तुष्टि हुदैन मलाई छोडपत्र चाहियो म बस्न सक्दैन भनिन र म फर्कने क्रममा माइतीले सम्झाएर पठाउन भयो तर घर आए पछि दिन दिनै झगडा परिवारको सदस्यहरुलाई पनि गाली गर्ने हुन थाल्यो । मेरो परिवारको सदस्यहरूलाई गाली गर्दा मैले हात उठाएपछि श्रीमतीले कुटपिटको लाल्छन लगाउदै म बस्न सक्दैन मलाई सधै कुटपिट गर्छ भन्ने कुरा माइत गई भने पछि माइतीले मलाई केश लगाई खुब जेल हाले । २४ घण्टा पछि म छुटेपछि मलाई पनि ऊसगँ बस्न थिएन । म भन्दा पहिले उसले नै सम्बन्ध विच्छेदको लागी अदालतमा दर्ता गरी सकेकी रहेछ तर जिल्ला अदालतमा कुटपिट गऱ्यो भनेर दर्ता भएको रहेछ अदालत गएर यो झुटो हो मैले कुटपिट गरेको होइन । मेरो परिवारलाई नानाथरी भने पछि एक पटक पिटेको हो भने पनि अदालतमा त्यहिनै दर्ता भो म जेल गएको कागज तिनीहरुसगँ थियो । त्यसैले मेरो कुरा कसैले सुनेन । सम्बन्ध विच्छेद गर्दा श्रीमतीलाई मेरो हिस्साको आधा हिस्सा सम्पत्ती उसको नाममा भयो र सम्बन्ध विच्छेद पनि भयो । सम्बन्ध विच्छेद अहिले फेशनको जस्तो भएको छ । दिनकै झगडा भन्दा मानसिक तनावपूर्ण जिउनु भन्दा एक्लै काम गऱ्यो खायो स्वतन्त्रता भएको मुहसस नै आनन्द हुदो रहेछ । अर्को विवाह नगर्ने निर्णय गरेको छु ।

वैयक्तिक अध्ययन -४

मेरो परिवर्तित नाम राजिव बास्तोला हो । मेरो घर कुश्मा नगरपालिका वडा नं. १ पर्वत जिल्लामा अवस्थित रहेको छ । मेरो प्रेम विवाह हो । म पर्वत बहुमुखी क्याम्पसमा अध्ययन गरी स्नातक तह पास गरिसकेको एक छात्र हुँ । मेरो विवाह अन्तरजातिय विवाह हो । हामी खुसी साथ बसिरहेको थियौ । विवाह पश्चातमा ८/९ वर्षमा दुई छोरा र छोरी भएको थियो । मेरो श्रीमतीको थर घर्ती मगर थियो ।

अन्तरजातीय विवाह भएकोले घरमा परिवारले हामीलाई भित्राएनन् र हामिलाई छुट्टै एउटा कोठा मात्र दिनु भयो । आमा बाबाले हामिले छोएको खान मान्नु हुदैनथ्यो । म कोठामा हुदा मेरी श्रीमतीलाई कसैले केहि भन्ने आट गर्ने थिएनन् । म अफिस जादाँ मेरो श्रीमतीलाई अनेक गाली, अपहेलना गर्ने रहेछन् तर पनि यस्तो कुरा एक कानले सुन्ने र एक कानले

उठाउनु पर्छ भनेर सम्झाउथे र बच्चा जन्मे पछि ठिक हुन्छ भनेर हौसला दिन्छ बच्चा जन्मेको ७-८ वर्ष हुदाँ पनि मेरो परिवारले हामिलाई स्विकार्न सकेन । बच्चाहरु हजुरआमा हजुरवावा भन्दै जादाँ त यहाँ नआइज भनेर हप्काउने र केहि कुरा छोयो भने पिट्ने गर्ने गर्नुहुथ्यो । आमा बुवालाई केही भन्यो कि रुनुहन्थ्यो बच्चाबच्चीलाई के भन्नु सानै थिए । सबै रिस श्रिमतीलाई पोखिन्थ्यो । अफिस गयो अपिस को तनाव घरमा पनि तनाबै तनाव हुने गर्थ्यो । छोराछोरी श्रीमतीलाई अन्त लगिर जाने विचार पनि गरेको थिए तर घरको एक्लो छोरो आमा बालाई एक्लै छोड्न पनि नसक्ने ।

एकदिन आमा र श्रीमती विच ठूलो झगडा भएछ । त्यो झगडाले गर्दा श्रीमती छोरा छोरीलाई लिएर माइत गइदिन अफिसवाट आउदा श्रीमती छोरा छोरी घरमा छैनन । आमा राइरहेकी थिइन आमालाई सोध्दा तेरो स्वास्नीले नानाथरी भनी भन्दा मैले तपाईंको बानी मलाई थाहा छैन र तपाइले केही नभनेको भए ऊ केही वोल्दैन भनी भन्दिए र म श्रीमती लिन गए । जादाँ श्रीमती मलाई देखेर रुन थालिन र भन्न थालिन म त्यो घरमा बस्न सक्दैन दिनकै आरोप, दिनकै केहि न केहि सुनाई राख्नु हुन्छ मेरो बच्चा बच्चीलाई पिट्नु हुन्छ भनेपछि मैले छटटै राख्ने निर्णय गरे । श्रीमति र म सहमत भइसकेका थियौ तर घरमा यहि कुरा गर्दा बा आमाले त्यसलाई छाड्ने भए छाड नत्र हामी मर्दिन्छन् भन्ने कुरा गर्नु भयो त्यो कुरालाई मैले नमानि नपाएर छोरा छोरी श्रीमतीलाई अलग राखेर म पनि धेरै श्रीमती सगँ वस्त थाले पछि आमा बाबाले आत्महत्या गर्ने कोशिस गर्नु भो समाजले पनि आमाबाबालाई बचाउन श्रीमतीसगँ सम्बन्ध विच्छेद गर्नुपर्ने निर्णय गरे र श्रीमतीले पनि सम्बन्ध विच्छेद गर्ने निर्णय गरिन । नचाहादा नचाहँदै पनि हामि विच सम्बन्ध विच्छेद भयो । छोरा छोरीको खर्च मैले दिने हिसावले सम्बन्ध विच्छेद भयो । दोस्रो विवाह गर्ने भनेर घरपरिवारले फोर्स गरिरहेको छन तर मलाई गर्न मन छैन, हेरम के हुन्छ अबको दिनमा ।

सम्बन्ध विच्छेद आफुले नचाहे पनि हुदा रहेछ कहिले मजवुरीमा हुदाँ रहेछु तर सम्बन्ध विच्छेद गरेपछि स्वतन्त्र भइन्छ भन्ने कुरा गलत हो । जहाँ आफुले चाहेको जिवन साथी गुमाउँदा स्वतन्त्र होइन संसार नै अध्यारो हुन पुग्दो रहेछ अनुभव भएको छ ।

अध्याय - पाँच

सम्बन्ध विच्छेदको सामाजिक सांस्कृतिक र आर्थिक प्रभाव

५.१ पारिवारिक संरचनाको प्रकार

वैवाहिक जीवन परिवारबाट सुरु हुन्छ र परिवारभित्रको झगडामा टुगिन्छ । पति पत्निको सम्बन्ध फरक आनीवानी फरक सोच,रुचि प्रकृति आदिका कारण असन्तुलित हुन्छ । यी सवैमा भिन्नताले परिवारमा असमझदारी बढाउँछ । संयुक्त र परमाणु परिवार परिवारको सबैभन्दा सामान्य प्रकार हो । एक प्रकारको परिवार अर्कोसंग किन्न दन्डा फोन्सेकाले भन्छन "केहि अवस्थामा विस्तारित परिवारमा सामान्य प्रकारको संयुक्त परिवारले राम्रो द्वँदको कारण भएको छ र धेरै आधुनिक जोडीहरूमा असन्तुष्टि निम्त्याएको छ । द्वन्द्र संयुक्त परिवारमा मात्र नभई एकल परिवारमा पनि पैसा स्वतन्त्रता विश्वास आदि विभिन्न कारणले परिवारको सदस्य विच धेरै असन्तुष्टि हुने गरेको उनको भनाई छ ।

तालिका नं. ५.१ : विवाह अघि परिवारमा पुरुष महिला

परिवारको प्रकार	पुरुष	प्रतिशत	महिला	प्रतिशत
एकल परिवार	९	४५	८	४०
संयुक्त परिवार	११	५५	१२	६०
जम्मा	२०	१००	२०	१००

स्रोत : क्षेत्र सर्वेक्षण, २०८१

यो तालिकाले ५५ % पुरुष विवाह अघि संयुक्त परिवारमा बस्ने र ४५ % पुरुष मात्रै एकल परिवारमा बस्ने कुरा परिभाषित गर्दछ । त्यसै गरी ४० % महिला एकल परिवारमा ५०% महिला विवाह अघि संयुक्त परिवारमा बस्छन् । संयुक्त परिवारमा महिलाको प्रतिशत पुरुष उत्तरदाताको तुलनामा बढी छ र एकलपरिवारमा पुरुषको प्रतिशत महिला उत्तरदाताको तुलनामा बढी छ । यो तालिकाले पारिवारिक संरचमामा महिला र पुरष वीचको असन्तुलन देखाउँछ ।

५.२ वैवाहिक जीवनको अवधि

दाम्पत्य जीवनको स्थिरता पति र पत्नि वीचको सम्बन्धको लागी सबैभन्दा महत्वपूर्ण छ । विवाह एक लामो समय सम्म चल्न सम्बन्ध हो तर सम्बन्ध समाप्त गर्न धेरै कारकहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ । विवाहको पहिलो एक देखि दुई बर्ष कनै पनि जोडीको जीवनमा महत्वपुर्ण हुन्छ । यो समय हो जब दम्पत्तीले एकअर्कालाई चिन्न समय पाउँछन । विवाहित जीवनको अवधिलाई बुझ्न तालिका वाट स्पष्ट हुन सकिन्छ ।

तालिका नं. ५.२ : विवाहित जीवनको अवधि

वैवाहिक अवधि	आवृति	प्रतिशत
०-४ वर्ष	११	५५
५-९ वर्ष	५	२५
१०-१४ वर्ष	३	१५
१५ वर्ष माथि	१	५
जम्मा	**२०**	**१००**

स्रोत : क्षेत्र सर्वेक्षण, २०८१

यस तालिकाले देखाउँछ कि ५५ %, केशहरुमा ०.४ वर्षको बर्षको वैवाहिक जीवन सुखी थियो । १५ % केशहरुमा दम्पतीहरुले ५-९ वर्ष सुखी दाम्पत्य जिवन विताएका थिए । १५ % केशहरुमा दम्पतीहरुको वैवाहिक जीवन १०-१४ बर्ष थियो र केवल पूर्ण केशहरूमा तिनीहरूले १४ वर्ष वा सो भन्दा माथिको खुसी साथ रहेका थिए ।

यो तथ्याङ्कले स्पष्ट रूपमा देखाउँछ की समग्रमा सुखी विवाहित समय धेरै जसो केशहरुमा छोटो थियो । यदि एक जोडी १ वर्ष भन्दा वर्षभन्दा बढि समयको लागी खुसीसाथ संगै बस्छन भने तिनीहरुको छुट्टिने सम्भावना धेरै कम छ । सम्बन्ध विच्छेद मुख्यतया ०-४ वर्षको वैवाहिक जीवनमा हुन्छ र दम्पत्तीको संगै बस्ने अवधि बढ्दा यसैका दर अलिकति कम हुन्छ ।

५.३. दम्पतीहरूको आर्थिक वर्ग

अर्थतन्त्रले हरेक मानिसको जीवनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । आर्थिक अवस्थाको संरचनावाट मानव जीवनका हरेक पक्ष प्रभावित हुन्छन् । कहिले सुख र ख दुखलाई अर्थतन्त्रको अवस्थाले परिभाषित गर्छ । अर्थतन्त्र तलाक निम्त्याउने कारकहरू मध्ये एक हुन सक्छ जुन धेरै शोधकर्ताहरुले उनीहरूको अध्ययनको परिणामको रूपमा औल्याएका छन् । गुडम्यानले परिभाषित गरे कि "समुहको सामाजीक - आर्थिक स्थिती आदि उच्च हुन्छ तिनीहरूको सम्बन्ध विच्छेद र अलग हुने दर कम हुन्छ । यसले प्रमाणित गर्छ की आम्दानीको न्यून स्तर र कम आर्थिक स्थितीका कारणले दम्पतीहरूबीच मौद्रिक पक्षमा असन्तुष्टि निम्त्याउँछ । जसले गर्दा सुखी परिवारको अन्त्य हुन्छ । अन्य तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ५.३ दम्पत्तीहरूको आर्थिक वर्ग

वर्ग	आवृत्ति	प्रतिशत
उच्च	३	१५
मध्य	११	५५
निम्न	६	३०
जम्मा	**२०**	**१००**

स्रोतः स्थलगत सर्वेक्षण, २०८१

दम्पतीहरुको आर्थिक वर्ग उनीहरुको पेसा, परिवार आय र पैतृक आर्थिक स्थितीको आधारमा निर्धारण गरिन्छ । ७००० भन्दा कम मासिक आय भएका तल्लो वर्गमा र ३०००० भन्दा बढि मासिक आय दर भएका उच्च वर्गमा कुल मिलाएर उत्तरदाता छनार गरियो ।

मध्यम वर्गको दम्पत्तीको प्रतिशत ५५ % हो जुन निम्न र उच्च वर्गको तुलनामा बढी हो । दम्पतीहरुको उच्चतम प्रतिशत मध्यम वर्गका छन् र सबैभन्दा कम प्रतिशत जोडीहरू उच्च वर्गका छन् । उच्च कक्षामा मनोरञ्जन र बालबालिकाको भविष्यमा ठूलो तनाव दिइन्छ । तल्लो वर्गमा तिनीहरूको मुख्य चिन्ता खाना र जीवनका अन्य न्यूनतम आवश्यकताहरू (बास, खाना र आश्रम) पूरा गर्ने हो । मध्यम वर्गीय परिवारहरूमा व्यावसायिक महत्वाकांक्षा

धेरै हुन्छ र यसले महिला र पुरुषको वाहकमा तनाव दिन्छ । यस वर्गमा उत्तरदायीहरु रोजगार, शिक्षा, व्यापार, वैदेशिक रोजगारी, महिला छन् ।

५.४ सम्बन्धविच्छेद भएका दम्पती बालबालिकाको विवरण

आमाबावुको सम्बन्धविच्छेद पछि छोराछोरीहरू सबैभन्दा बढी पिडित हुन्छन् । राम्रो भविष्यको लागि वालवालिकालाई राम्रो समाजको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । जहाँ वालवालिका आफ्ना आमाबुवासंग रहदैनन, उनीहरूले आफ्नो दैनिक जीवनमा धेरै समस्याहरु सामना गर्दछ र हाम्रो समाज पितृसत्तात्मक छ त्यसैले अझै पनि धेरै ठाउँमा आमाको भन्दा पहिले बाबुको नाम अगाडि आउँछ तर अहिले कानुनी ऐना परिवर्तन भएको छ र बच्चाले आमाको नामबाट पनि नागरिकता लिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । छोराछोरीको भविष्यका लागी बावु र आमा दुवैको आवश्यकता ईतर सम्बन्धविच्छेदमा यो सम्भव नै हुदैन । यसले बालबालिकाको तर्फवाट निराशा र अपमानित पनि निम्त्याउन सक्छ । त्यसैले सम्बन्ध विच्छेद भएका छोराछोरीहरु प्राय जसो लागु औषधि सेवन र अपराधमा सम्लग्न हुने गरेका पाइन्छ । सम्बन्ध विच्छेद भएपछि छोराछोरी कस्को को सगँ जान्छन् भन्ने कुरा तालिका नं. ५.४ मा देखाएको छ ।

तालिका नं. ५.४ सम्बन्धविच्छेद पछि राखिएको बालबालिकाको संख्या

मुद्दा नं.	छोरा	छोरी	कस्ले राख्यो ?
१५	१	१	आमा
१९		२	आमा
२७		१	आमा
३३	१	१	आमा
५०	२		बुवा
५९	१		आमा
७१		२	आमा
७५	१	२	आमा
९२	१		आमा
१०१		२	आमा
१०७	२	२	बुवा
११३	१	१	आमा बुवा
११६		१	आमा
१२०	२		आमा
१२१	२	१	बुवा
जम्मा	१४	१६	

स्रोत : स्वरीय सर्वेक्षण २०८१

यस तालिकाले सम्वन्ध विच्छेद भएको दम्पत्तिको सन्तानको संख्या १४ जना छोरा र १६ जना छोरी रहेको देखाएको छ । यहाँ २१ जना बालवालिकालाई आमाले, ९ सन्तानलाई बावुले राखेका छन् । आमाले राखेको बच्चाहरुको संख्या बावुले राखेको सख्यांको संख्याभन्दा दोब्बर देखिन्छ । सम्बन्ध विच्छेद भएपछि, धेरै जसो बच्चाहरुलाई आमाले नै राखिएको पाइन्छ । कानूनी रुपमा पनि दूध खाने बालबालिकालाई आमा संग नै राख्ने व्यवस्था गरेको छ । छोरा छोरी सानो भएकाले वा छोराछोरीको छनोट भएकाले आमासँग बस्छन, बावुलाई सन्तान प्रति चासो हुदैन । छोराछारीहरुलाई बावुले राखेका कारणहरु जस्तै बच्चाले बुबासँग

बस्न रोज्यो, बाबुहरुले छोराछोरीहरुलाई आमासंग जान दिएनन् र आमाले बच्चाहरुको हेरचाह गरेन र टाढा गइन ।

असुरक्षाको भावनाका कारण सम्बन्ध विच्छेदपछि आमा बाबुहरुले आफ्नो सन्तानलाई बाबु आमालाई भेट्न प्रतिबन्ध लगाएका हुन् । बालवालिकाको भविष्य अझै अनिश्चित छ । उनीहरु एकतर्फी, एक्लोपन आदि महसूस गर्दछन् । यदि हामीले अन्य बच्चाहरुको तुलनामा ती सम्बन्धविच्छेद भएका गरिएका बालबालिकाहरुले व्यवहारमा भिन्नता धेरै पाउन सकिन्छ ।

५.५. सम्बन्धविच्छेद पछिको अवस्था

सम्बन्ध विच्छेदले पति वा पत्नीमा नयाँ वातावरण र अनुभव बनाउछ । सम्वन्ध विच्छेदपछि सामाजीकरण र सामाजिक हैसियतमा आएको परिवर्तनले सोच र व्यवहारमा परिवर्तन आउँछ । उनीहरूले विभिन्न किसिमका कठिनाईहरू पार गर्नुपर्ने हुन्छ । सम्बन्ध विच्छेद भएका पति पत्निहरुले निराशा, एक्लोपन पारिवारिक व्यवधान, लजालुपन, हीनता कम्प्लेक्स आदि जस्ता विभिन्न व्यक्तिगत समस्याहरुको सामना गर्नु परेको छ । जसले समग्र समाजको विकासमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्छ । सम्बन्ध विच्छेदपछि सधै धेरै पिडा भोग्नु पर्ने महिला होस वा महिला हो । उनीहरूले विभिन्न प्रकारका सामाजिक र आर्थिक कठिनाइहरु सामना गरे । सम्बन्धविच्छेद भएका जोडीमा सम्बन्ध विच्छेदको अनुभव मिश्रित छ । आफ्नो पति पत्लीबाट मुक्त हुन चाहने जोडीहरू पहिलेको तुलनामा धेरै आराम महसुस गर्छन तर उनीहरुले आफु वाट केहि प्रकारका गल्तीहरु भएको महसूस गर्छन त्यस्तै निर्दोस श्रीमान श्रीमतीले सम्बन्ध विच्छेदलाई पारिवारिक दुर्घटना ठान्छन् ।

सम्वन्धविच्छेद पछि बालबालिकाको अवस्थाले सामाजिकीकरण, बास, खाना शिक्षा, सुरक्षा, आदि धेरै समस्याहरू सिर्जना गरेको थियो । हाम्रो परम्परा संस्कृती धर्म, सामाजिक मूल्य मान्यताका कारण सम्वन्धविच्छेदलाई पारिवारिक दुर्घटना भएको व्यक्तिलाई हेर्ने समाजमा फरक फरक छ । सम्बन्ध विच्छेद समाजमा बढ्दो क्रममा रहेको छ, जसले गर्दा समाजमा नकारात्मक र सकारात्मक असर समाज परिवार, बालवच्चा, आफन्तमा असर पर्ने गर्दछ । हिन्दु धर्ममा भन्दा बौद्ध धर्ममा सम्बन्ध विच्छेद गर्न सहज हुन्छ किन भने बौद्ध धर्ममा बहुविवाहलाई सजिलै स्वीकार्य गर्दछन् हन्दु धर्ममा एउटा श्रिमति हुदा हुदै अर्को श्रीमती

ल्याउने हो भने कानुनी रूपमा कारवाहि हुन्छ । हिन्दु धर्ममा सम्बन्ध विच्छेद गर्नु कठिन हुन्छ । खम्बन्ध विच्छेद्र पछिको अवस्था स्थितीलाई तल तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ५. ५, सम्वन्धविच्छेद पछि महिला र पुरुष सगँ बसोवास गरेकक छन ।

बसाई	पुरुष		महिला	
	आवृती	प्रतिशत	आवृती	प्रतिशत
नयाँ जोडी	१५	७५	१०	५०
आमावुवा संग	३	१५	६	३०
एकल	२	१०	४	२०
जम्मा	**२०**	**१००**	**२०**	**१००**

स्रोतः स्तरीय सर्वेक्षण २०८१

यो तालिकाले देखाउँछ की पुरुषको सबैभन्दा बढी प्रतिशत नयाँ जोडीहरूसँग बसिरहेको छन जुन ७५ प्रतिशत छ र पुरुष भन्दा महिलाको नयाँ जोडी कम रहेको छ जुन ५० %. छ र आमाबुवासंग पुरुष १५ % र महिला ३० % बसेका छन । त्यसैगरि अविवाहित १० % पुरुष र २०% महिला अविवाहित रहेको देखिन्छ ।

५.६ सम्बन्ध विच्छेदको भावना र अनुभव

सम्वन्ध विच्छेद पछि महिला पुरुषलाई मानसिक रूपमा प्रत्यक्ष र अपत्य असर पर्दछ । अनुसन्धानका क्रममा उत्तरदाताहरुले साझा गरेका केही भावना अनुभवहरु निम्नानुसार छन् ।

समाजमा अपमान

सम्बन्ध विच्छेद गर्ने जोडीले अपमानको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । सम्बन्ध बिच्छेदलाई मानिसहरुले विभिन्न दृष्टिकोणले हेर्छन् । समस्याको मूल कारण बुझनुको सट्टा समाजले सम्वन्धविच्छेदको घटनाको लागि सम्बन्धविच्छेदलाई जिम्मेवार ठहराउँछ ।

सम्बन्धविच्छेदको बारेमा मानिसहरूले नकारात्मक दृष्टिकोणले हेर्छन्

सम्बन्ध विच्छेद गर्नेलाई सधै शंकाको नजरले हेरिन्छ । यसले गर्दा समाजबाट कैयो गाली सुन्नुपरेको हुन्छ ।

तलाक सबैकुराको अन्त्य हो

सम्बन्ध विच्छेद मात्र अन्तिम सम्भावित समाधान हो । सम्वन्धविच्छेदको स्थितिवाट बच्ने प्रयास गर्नुपर्छ । धेरै कम्प्रोमाइज दुवै जोडीले गर्नु पर्छ नत्र सम्बन्ध, खुसी चकनाचुर, सँपनार आकांक्षा सवै बिगार्छ ।

संगै समय बिताउनु

सम्वन्धविच्छेदको अवस्थाबा र जोड़ीले एक अर्काको समस्या, साझा गर्दै सगैं समय बिताउनपर्छ । संगै समय विताउँदा दम्पत्तीहरु वीचको बन्धन; प्रेम र स्नेहको विकास हुन्छ ।

दाम्पत्य जीवन बिगार्छ

सम्बन्धविच्छेद अवस्थाले महिला र पुरुषबीचको सम्बन्धलाई मात्र बिगार्ने मात्र होइन सुखी पारिवारिक जीवतालाई पनि बिगाई परिवारमा सँगै बस्ने मानिस, सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा केटाकेटीहरु सर्वेभन्दा बढी प्रभावित हुन्हुन्छ त्यसपछि सबैभन्दा खराब अवस्था सिर्जना हुन्छ ।

समझदारी हुनुपर्छ

दम्पतीवीचको समझदारीले आधा समस्या समाधान गर्छ । समझको कमीले तनाव र द्वन्द निम्त्याउँछ जसले सुखी परिवार र सुखी दाम्पत्य जीवनमा बाधा पुऱ्याउँछ ।

एक्लोपनको अनुभूति

एक्लोपनको अनुभूतिले सम्बन्धविच्छेद पछि निराशा निम्त्याउँछ । सम्बन्ध विच्छेदले जीवनलाई कुनै सहारा, प्रेम, भरपर्ने कसैको अभाव बिना एक्लो बनाउँछ । कहिलेकाही एक्लोपनको भावना व्यक्तिको लागी धेरै खतरनाक हुन सक्छ ।

५.७ सम्बन्ध बिच्छेद गर्नेले सामना गर्ने समस्या

पारिवारिक समस्या

सम्बन्धविच्छेद भएको व्यक्ति परिवारबाट अलग बस्नु पर्छ । यसले परिवारमा धेरै तनावपूर्ण स्थिती सिर्जना गर्न सक्छ । सम्बन्ध विच्छेद भएका दम्पत्ती मात्रै होइन सम्पूर्ण परिवारले परिवार व्यवस्थापन प्रणालीको पीडा र अवरोध वाट आइपर्ने हुन्छ ।

काममा समस्या

सम्बन्धविच्छेद भएका व्यतिहरुलाई काममा सम्मानपूर्वक हेरिदैन । कहिलेकाही एक व्यक्ति अविवाहित वा सम्बन्धविच्छेद भएमा उचित जागिर पाउन धेरै गाहो हुन्छ । महिला सम्बन्ध विच्छेदको मामला अझ खराव छ ।

बालबालिकाका समस्या

अभिभावक भए बालबालिकाको भविष्य अनिश्चित हुन्छ, केटाकेटीहरूले कहिलेकाही को संग बस्ने भनेर निर्णय गर्न सक्दैनन आमा बुवा अलग हुन्हुन दबावमा बच्चाहरुले एक मात्र छनोट गर्नुपर्छ, भने पनि उनीहरु पुर्व आमाबुवासंग बस्न चाहन्छन् ।

एक्लोपनाको पीडा

सम्बन्ध विच्छेदपछि एक्लोपनको पीडा वाट सुब गुजरीनु पर्ने हुन्छ र थप निराशा निम्त्याउन सक्छ ।

समाजले र फरक नजरले हेर्छ

सम्बन्धविच्छेदलाई समाजले संधै फरक नजरले हेर्छ । उसले धेरै समस्या र अपमानको सामना गर्नु पर्छ कहिलेकाही समाजले व्यक्तिको चरित्रमाथि नै प्रश्न उठाउँछ ।

समाजमा असहज वातावरण

सम्बन्धविच्छेद भएका दम्पतीले सामाजिक जमघटमा असहज वातावरण गुज्रनुपर्छ ।

बालबालिकाको सामाजिककरणमा प्रभाव

आमाबाबुको अलगावले वालवालिकाको सामाजिककरणलाई असर गर्छ । उनीहरुलाई एक जना अभिभावकले. मात्र सम्हाल्नेछन् । यसले बालवालिकामा निराशा पैदा गर्छ र अपराधमा पनि संलग्न हुन सक्छ ।

अध्याय - छ

सम्बन्ध विच्छेदका मुख्य कारणहरूको विश्लेषण

६.१ सम्बन्ध विच्छेदका मुख्य कारणहरूको विश्लेषण

सम्वन्ध विच्छेद हाम्रो समाजमा दिन प्रति दिन बढ्दो क्रममा अगाडी गइरहेको विभिन्न सूचना, पत्रपत्रिका, सञ्चार माध्यम बाट देख्न र सुन्न सकिन्छ । नेपालमा वि.सं. २०८० सालमा अन्तिम वित्तिय सालमा मात्रै ३५००० डिभोर्स केशहरू रजिष्टेशन भएको देखाएको छ । नेपालमा तिव्र सम्वन्ध विच्छेदले समाज परिवार, धार्मिक सांस्कृतिक क्षेत्रमा नकारात्मक परिरहको छ । नेपालमा विदेशी संस्कृति, रितीरिवाज, चालचलन लगाइखवाई विभिन्न माध्यमले नेपालीहरु विदेशिको नक्कल गरी नेपाली परम्परा, मूल्यमान्यताहरूलाई विर्सदै गएको देखिन्छ र सम्बन्धविच्छेद पनि एक हो । नेपालमा पहिले १५-२० बर्ष अघि सम्वन्ध विच्छेदको प्रभाव कम मात्रामा देख्न र सुन्न पाइथ्यो तर अहिले गाउँघरमा संम्वन्ध विच्छेदको विगविगी बढ्दै गएको छ । बढ्दो सम्बन्ध विच्छेदले गर्दा विवाह माथि प्रश्न उठ्न थालेको देखिन्छ ।

समाजमा बढ्दै गइरहेको सम्बन्ध विच्छेदको घटनाले समाजशास्त्रीहरुलाई पनि ध्यानआकर्षण गरेको छ । समाजशास्त्रीहरुलाई यस विषयमा चिन्तन मनन गर्न बाध्य तुल्याएको देखिन्छ । हाम्रो समाजमा स्थापित भइसकेको विवाहजस्तो संस्थाको अन्त हुन थालेको हो ? वा विवाह अस्तो पवित्र एवम् सामाजिक संस्था माथि नै विखण्डन आउन थालेको हो ? वा अरु के कारण हुन सक्छन ? इत्यादि चासोका विषयवस्तुहरुलाई यस अध्यायमा समेट्न खोजिएको छ । सम्बन्ध विच्छेदको लागी एउटा मात्र मुख्य कारण हुदैन, सवै घटनामा प्राय दुइवटा कारण र अन्य साना तिना कारणहरुले पनि प्रभाव पारेको देखिन्छ । यहाँ नमुना छनौटमा परेका उत्तरदाताहरुले बताए अनुसारको आफुले देखेको र सम्बन्धित व्यक्तिलाई सोधपुछ गरेर प्राप्त भएको तथ्यहरुको आधारमा सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरुलाई देखाएको छ । सम्बन्ध विच्छेद गर्ने विभिन्न कारणहरु जस्तै जाँडरक्सी सेवन, सधै कुटपिट झै झगडा शंका गर्ने, आर्थिक रूपमा आईपरेको समस्याको समाधान गर्न विदेशिनु पर्ने, सानै उमेरमा विवाह गर्ने आदि सम्बन्ध विच्छेद भएका दम्पत्तीहरुले अध्ययनको क्रममा व्यक्त गरेका छन् । सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरु एउटा मात्र हुदैन

विभिन्न कारणले गर्दा सम्बन्ध विच्छेद हुन्छन् । उद्देश्यमुलक अध्ययन क्षेत्रमा के के कारणहरुले सम्बन्ध विच्छुद भएको छ भन्ने बारे तलको तालिकामा बुँदागत रुपमा व्यक्त गरिएको छ ।

तालिका नं. ६.१ : सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरु

क्र.स.	सम्बन्धविच्छेदका कारणहरु	संख्या
१	दुर्व्यवहार	६
२	बालबच्चा नभएकाले	३
३	अव्यावहारिक	७
४	आर्थिक अवस्था वा गरिवी	५
५	सानै उमेरमा विवाह	८
६	धोखाधडी	३
७	मनमुटाव बढेको	२
८	अन्तरजातिय विवाह	३
९	एक्लोपन	२
१०	दाइजो	२
११	दोस्रो विवाह	४
१२	उमेरमा फरक	३
१३	यौन असन्तुष्टि	१

स्रोतः स्थलगत सर्वेक्षण २०८१

(एक उत्तरदाताले एक भन्दा बढी कारणहरु बताएकाछन्)

विवाह एक पुरुष र महिला बिचको पवित्र बन्धन हो । विवाह पछि महिलाहरु पुरुषको घरमा जानै पर्ने एक पुरापुरक कालदेखी चलि आएको परम्परा हो । महिलाले आफ्नो श्रीमानलाई मात्र नभई पुरै पतिको परिवारलाइ नै अङ्गाल्न पर्ने हुन्छ । त्यो परिवारमा घुलमिल भई पुरै परिवारलाई समाल्दै आएकी हुन्छ तर परिवारमा ती महिलालाई अनेक आरोप हरु खेप्नु परिरहेको हुन्छ तर पनि परिवार मानि अगाडि लागि रहेकी छन् भनी बताउछन् । सासु बन्द, आमाजुहरुले श्रीमानसंग अनेक कुरा लगाई झगडाको बाटो बनाइदिन्छन र कोही आफन्त

पर्ने दाजु भाई, सगै सके पढेका साथी कुरा गर्दा तेरी श्रीमतीको अरुनै केटा बनाएकी छ । आफ्नो इज्जतको ख्याल नराख्ने भनी सासु बन्दले बढी शंका गरी भए नभएको कुरा लगाउने स्थितीले सम्बन्ध विच्छेद गर्ने महिलाहरू त्यस परिवारमा बस्न नसकेको बताउँछन् । यस विषयमा परिवारले भन्छन् परिवारलाई ध्यान नदिई मोबाइल मात्र हेर्ने, आफुले भनेको भएन भने ३-४ दिन सम्म नवोल्ने, पतिसंग जहिले झगडा गर्ने आदि परिवारका अन्य सदस्यहरु बताउछन् । विभिन्न कारणले गर्दा सम्बन्धमा नकारात्मक असर परेर श्रीमान श्रीमती छुटिनु पर्ने हुन्छ ती कारणहरुलाई बुढाँगत रूपमा व्याख्या गरिएको छ ।

१. दुर्व्यवहार

सम्बन्ध विच्छेदको कारणहरु मध्ये दुव्यवहार प्रमुख कारण मध्ये एक रहेकोड छ । अध्ययन अनुसन्धान अनुसार sample लिएकोमा छ जना जतिले physical Abuse, sexual abuse भएको भनेर सम्बन्ध विच्छेदको कारण हो भनेर बताएका थिए । अहिले पत्नी माथि घरेलु हिंसा बढ्दै गएको छ । पति वा पत्निले अनेक किसिमबांट हिंसा गर्दै गएको अध्ययनमा उल्लेख गरिएको छ । दिन दिनै सम्बन्धमा दूरीया बढ्दै गइरहेको छ । दूरी बढ्नुमा पति पत्नि दुवैको महत्वपूर्ण भूमिका निवार्ह गर्दछ ।

२. बालबच्चा नभएको

सम्बन्धविच्छेद एक आफैमा बढ्दै जाने पक्रियामध्ये एक बनेको छ । बालबच्चा नहुनाले कि वैवाहिक जिवनमा ठूलो समस्या आईपग्ने गर्दा सम्वन्ध विच्छेद समेत हुने गर्दछ । कतिपयले बालबच्चाको विषयमा झगडा परेको दनकले नभई नहुने भन्ने भएको ले सम्बन्धलाई छोडेर दोस्रो विवाद गर्ने गरेका छन् । अध्ययनका क्रममा ३ जनाले बच्चा नभएकोले तलाख भएको बताएका छन् ।

३. अव्यावहारिक

अध्ययन क्षेत्रमा गरेको अध्ययन मध्ये १० जना २५ वर्ष भन्दा कम उमेरका थिए तर ७ जना दम्पतिहरुमा अव्यावहारिक चाहना रहेको देखिन्छ । डिभोर्सको चाहना राख्ने जोडीहरुलाई प्रश्न गर्दा धेरै र सधै रेस्टुरेन्ट र फिल्म हेर्न जाने र धेरै उपहारको माग गर्ने र सोधेको जस्तो भएन भनेर सम्बन्ध विच्छेद गर्न खोज्ने, सधै झंझगडा भइ नै राख्ने परिवारमा

कुलेशको बाटो भइरहेको सबै घरमा टेनशनको वाट हुने हुदाँ सम्बन्धविच्छेद गर्दा नै राम्रो जस्तो मानिन्छ भन्नेहरुमा ७ जना रहन्छन् ।

४. आर्थिक अवस्था वा गरिबी

डिभोर्स गर्नुमा आर्थिक अवस्था वा गरिवी एक प्रमुख भूमिका रहन्छ । अन्तरवार्ता दिने प्राय जसो व्यक्तिले आर्थिक अवस्थाको कारण समेत जनाएका थिए । Money or economical reason पनि सम्बन्धविच्छेदको प्रमुख कारण थियो । प्राय पति रक्सीको कुलतले पैसा सक्ने र जागिर समेत नगर्ने गरेको पाइएको थियो ।

५. सानै उमेरमा विवाह भएका

अध्ययन क्षेत्रामा ८ जनाको उमेर कम थियो । सम्बन्धविच्छेद हुनुमा कम उमेरले गर्दा सम्बन्धच्छिेद बढि भएको देखिन्छ । यो उमेरका दम्पतीहरुमा किन चाँडै विवाह गरेको भन्दा धेरै कारण बताएका थिए । अहिले सामाजिक सञ्जालको र अनेक कारणबाट सानो उमेरमा मायाजालमा पर्ने र विवाह गर्ने चलन बढेको छ । यसरी करियर बनाउने समयमा विवाह गर्दा धेरै मनमुटाव बढेको र अन्तमा सम्वन्ध विच्छेद समेत भएको छ ।

६. धोखाधडी

अध्ययन क्षेत्रमा उत्तरदाताले अधिकाश उत्तरदाताको पति अथवा पत्नी विदेशमा बैदशिक रोजगारमा गएको व्यहोरा उल्लेख गरेका थिए । धेरैलाई प्रश्न गर्दा एक आपसमा धोखा दिएको भनी जवाफ दिएका दिए । विदेशबाट पहिले पैसा पठाएको तर नेपालमा पत्नीले परपुरुषसंग शारिरीक सम्बन्ध राखेर पतिले पठाएको पैसा पर परुषमा उडाएको पनि केस थिए । र पत्नी घर समाल्नको लागी घर बसी परिवार छोराछोरीलाई हेरचार गर्ने र पति कमाउन शहर गएको शहरवार पठाएको पैसाले परिवार धान्न गाए हुने गरि पैसा आउने पछि बुझ्दै जादा पहिले अरु नै स्त्री संग लागेको र पैसा सबै त्यहि उढाउने पनि केश रहेको थियो । यसरी अधिकांश मुद्दामा धोखाधडी प्रमुख कारण रहेको छ ।

७. मनमुटाव बढेको

सम्बन्धविच्छेद भएका उत्तरदाता धेरैले सामान्य कुरामा विवाद आइरहन्छ भनेका थिए । दाम्पत्य जीवनमा सामान्य कुरा बढ्दै गएर ठूलो मनमुटाव हने गर्दछ । सानो विषयमा बेलैमा सचेत भएर समस्या समाधान नगर्दा प्राय सम्बन्ध विच्छेद बढ्दै गएको छ । उत्तरदातालाई प्रश्न गर्दा प्राय सम्बन्धविच्छेद गर्न चाहने महिलाहरुले सामान्य झगडा बढे पछि सम्बन्ध बिच्छेद भएको भनेका थिए ।

८. एक्लोपन

सम्बन्धविच्छेद हुनुको विभिन्नकारण मध्ये एक्लोपना पनि एक कारण रहेको अध्ययन क्षेत्रमा शोधपुछ गर्दा पति विदेश वैदेशिक रोजगारमा गएका थिए । हामीले प्रश्न सोध्दा अर्थात तपाइले के कारणले डिभोर्सको निवेदन दिनुभएको भनेर प्रश्न गर्दा सबैको विभिन्न कारण थिए र त्यो कारणमा एक्लोपनले पनि लुकेको थियो त्यहि एक्लोपनाले सम्बन्ध विच्छेद भएको थिए । दाम्पत्य जीवनमा एक आपसमा समय नदिनु सम्वन्ध विच्छेदको प्रमुख कारण हो ।

९. शारीरिक तथा मानसिक यातनापूर्ण व्यवहार

यस अन्तर्गत श्रीमानले जाँड रक्सीको मातले उन्मक्त भई वा नशालु पदार्थ नखाइकन पनि आफ्नो श्रीमतीलाई कुटपिट गर्ने, तुच्छ व्यवहार गर्ने, दाइजोको वारेमा विभिन्न अनावश्यक वादविवाद गर्ने, मानसिक यातना दिने जस्ता कारणहरुले गर्दा वैवाहिक सम्बन्ध टुट्न पुगेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । अझ पनि दाइजो प्रथा सम्बन्धी विभिन्न आवाजहरु उठेपनि हाम्रो समाजमा लागू हुन सकिरहेका छैन र मानिसहरुमा जतिसुकै चेतना आउँदै गरेको भएपनि यो अत्यधिक मादक पदार्थ सेवन गर्न र अनावश्यक विवाद गर्ने कुरामा पनि भने कुनै सुधार भएको देखिदैन ।

१०. यौन असन्तुष्टि

सम्बन्धविच्छुदको अर्को महत्वपूर्ण कारणमा यौन असन्तुष्टि वा यौन जीवनमा विचलनको अवस्थालाई लिइएको छ । यस भित्र शारिरीक यौन सम्पर्कमा विश्वास नभएको जोडीको

बीच सन्तुलित किसिमको यौन सम्पर्क हुन नपाएको, सन्तान नजन्मिएको, श्रीमानको बाहिरीया परस्त्री र श्रीमतीको पनि परपुरुषसंगको मोजमस्ती यौन लिप्तताले आदी दुबै पक्षलाई शारिरिक र मानसिक रूपमा आघात पुग्ने गरि गरिएका क्रियाकलापहरु पर्दछन् ।

११. सामाजिक सांस्कृतिक भिन्नता एवम् वर्गिय असमानता

सम्बन्ध विच्छेदको अर्को प्रमुख कारणको रूपमा हाम्रो सामाजिक सांस्कृतिक विविधता स्वर्गिय असमानता पनि रहेको छ । परापूर्वकालदेखी समाजमा प्रचलनमा रहेको वर्गिय असमानता धनि र गरिव विचको सामाजिक असामजस्यता, जातिय विभेद एवम् सोही अनुरुपका प्रथा, परम्पराले निम्त्याए का कुरितीहरु र समाजमा स्थापित रितीरिवाज, चालचलन र संस्कृतिमा भएका भिन्नता जस्ता तत्वहरु पनि सम्बन्धविच्छेदका लागी अत्यन्त सहयोगी मानिन्छ ।

परापर्वककाल देखी स्थापित गरिएको जातजाति प्रथा चाल चलन र रितीरिवाजहरूमा समयको विकासक्रमसंगै केहि परिवर्तन देखिन थाल्यो । यसैगरी विज्ञान र प्रविधिको विकास एवम् पश्चिमी संस्कृतिको देखासिकी या प्रभावले रुढिवादी प्रचलन र मान्यतामा क्रमिक सुधार ल्याउन क्रममा अन्तरजातिय विवाहहरु हुन थाले । परम्परागत मान्यता संस्कारका पक्षधरहरू र आधुनिक धारणा राख्नेका वीच संघर्ष बढ्दै जान थाल्यो। विवाहित जोडीहरुबीच पूर्ण मञ्जुरी भएतापनि परिवार र समाजवाट पूर्ण स्विकृती नपाउँदा त्यस्ता थुप्रै जोडीहरु नराम्ररी प्रभावकारी हुन पुगेको छ । सम्बन्ध विच्छेदको कारणहरुका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वानहरुले आ-आफ्ना धारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।

"The proximate reason for the direct rate is the prevalence of extravagant expectation in marriage but ultimate explanation is to be fund in the social forces which underminedtraditional familys structure."(Goode, 1987)

अध्याय- सात
सारांश र निष्कर्ष

७.१ सारांश

हिन्दु समाजमा विवाहलाई एक पुरुष र एक महिला विच धार्मीक कर्तव्यहरू पूरा गर्नको लागी पवित्र मिलनको रूपमा लिइन्छ । यसको मुख्य उद्देश्य पति र पत्नीको परिवारलाई एकता र जारी राख्नु र उनीहरूको आर्थिक र सामाजिक स्थितीलाई अगाडि बढाउन हो । परिवर्तनहरु विवाहको स्वरूप प्रकृति साथै अन्य सामाजिक संस्थाहरूमा हुन्छन् । सम्बन्धविच्छेदले वैवाहिक सम्बन्ध समाप्त हुन्छ । यसले वैवाहिक बन्धनलाई पूर्ण रूपमा टुटाउँछ । सम्बन्धविच्छेद र विवाह दुवैलाई एक्लै अध्ययन गर्न सकिदैन । दुवै प्रति धनिष्ट छन् कि कुनै पनि समाजमा विवाहको अर्थ सम्बन्धविच्छेद हुने अवस्था बाहेक बुझ्न सकिदैन । सुखी दाम्पत्य जीवन सफल हुन नसक्दा सम्बन्ध विच्छेद हुने गर्छ । वैवाहिक जीवनमा विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिकर अन्य कारणले सम्बन्धविच्छेद हुने गरेको छ । आजभोली सम्बन्ध विच्छेदको दर तिव्र गतिका बढिरहेको छ ।

पर्वत जिल्लाको जलजला गाउँपालिका र कुश्मा नगरपालिकामा गरिएको यो सम्बन्धविच्छेदका कारणहरू पहिचान गर्ने र सम्बन्धविच्छेद भएको व्यक्ति, तिनका परिवार आफन्छ र साथि भाइमा पर्ने सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक प्रभावको पनि विश्लेषण गर्ने प्रयास गरेको छ ।

यस अध्ययनको सामान्य उद्देश्य एक व्यक्तिमा सम्बन्ध विच्छेदको प्रभाव हो, जबकी निम्न अनुसन्धानका विशिष्ट उद्देश्यहरु थिए ।

- सम्बन्धविच्छेदका कारणहरु पत्ता लगाउने विवाह प्रक्रिया, शिक्षा स्तर, बच्चाहरूको संख्या, विवाहको उमेर, पेशा आदि)
- सम्बन्धविच्छेद भएका व्यक्तिहरू र उनीहरूको परिवार नातेदार साथीहरुमा सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक प्रभावको विश्लेषण गर्ने ।

हालको शोध प्रबन्ध मुख्यतया एक शैक्षिक अध्ययन हो तर सम्बन्ध विच्छेदका कारकहरूको सन्दर्भमा केही महत्वपूर्ण जानकारी दिने तथ्याङ्कहरु सङकलन गरिएको थियो । यसले

प्रभावहरुको सन्दर्भमा विभिन्न नयाँ नितीहरु बनाउन मद्दत गर्नेछ । नेपाल जस्तो देशमा सम्बन्ध विच्छेद आधुनिकीकरणको तीव्र दर र शैक्षिक प्रणाली र श्रम बजार सम्बन्ध विच्छेदको प्रमुख कारकका रूपमा अनुसन्धानकर्ताले उल्लेख गरेका छन् ।

७.२ अध्ययनको प्रमुख खोज

- विभिन्न देशहरूमा परिवारहरूको संरचना र कार्यका भिन्नता भए तापनि परिवारहरुको बढ्दो संख्याले सम्बन्धविच्छेदको अनुभव गरिएको छ ।
- तलाकपछिको समायोजनमा सम्बन्धविच्छेद भएका व्यक्तिहरुबीच व्यापक भिन्नता हुन्छ, सम्बन्ध विच्छेद भएका र सम्बन्धविच्छेद नभएको व्यक्तिहरु वीचको सरल तुलना सावधानीका साथ गर्नुपर्छ । यद्यपी अन्तर-सांस्कृतिक सम्पत्ति बस्तीहरु धेरै हदसम्म बालवालिकाको भविष्यका आवश्यकताहरूद्वारा निर्धारण गरिन्छ । पति पत्नीको भविष्यका आवश्यकताहरुलाई सामान्यतया, विचार गरिदैन र कुनै पनि पत्रको कुनै पनि गैर आर्थिक योगदानद्धारा सेटलमेन्टलाई बेवास्ता गरिन्छ ।
- बच्चाहरु विशेषगरी ठूला हुँदा पनि सम्बन्ध विच्छेद गर्ने आमाबाबुको लागी सामाजिक समर्थन को स्रोतको रूपमा काम गर्न राख्छन् । यो विशेष गरी महिलाहरूको लागी साँचो हो, किनकी उनीहरु सामान्यतया बच्चाहरूको हिरासतमा राख्छन । यद्यपी छोराछोरी हक सम्बन्धविच्छेद पछि तनावको स्रोत पनि हुन सक्छन् किनकी सह-अभिभावक सम्बन्ध कायम राख्ने धूप अस्लिताहरू जसले सम्बन्धविच्छेद गर्ने आमाबाबुको लागी तनाव निम्त्याउन सक्छ ।
- सम्वन्धविच्छेदपछि दम्पतीहरुले पनि पुन विवाह गरेका थिए । अदालतको न्यायीक रेकर्ड अनुसार धेरै दम्पतीहरु सम्वन्ध विच्छेदका लागी अदालतमा एकसाथ आउँछन् र सम्बन्धविच्छेद पछि संगै जान्छन् ।
- विवाहपूर्व केहि समय एक अर्काको सम्बन्धमा रही प्रेम विवाह गर्ने जोडीहरुवीच सम्बन्धविच्छेदको दर बढ़ी छ । उनीहरुवीच आपसी सहमति र सहकार्य त हुदै आएको थियो तर उमेर कम भएकोले विवाहको बारे धेरै छिटो गरिएको छ । यस अनुसन्धानका अनुसार सम्वन्ध विच्छेदको दर बढाउन शिक्षाले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ भन्न सकिन्छ ।
- सम्बन्धविच्छेद्र भएपछि पनि सम्बन्ध विच्छेद भएका व्यक्तिले धेरै पिडा र तनाव बाट गुज्रिनुपर्ने हुन्छ । उसलाई शङ्काको नजरले हेरिनेछ र समाजमा अपमान र

अपमानको सामना गर्नु पर्नेछ । सम्बन्धविच्छेद भएको व्यक्तिको बारेमा मानिसहरूले फरक व्यवहार गर्न थालेको हुन्छन् ।

- हिरासत सम्वन्धको कारण, छोराछोरीहरूले स्पष्ट रूपमा फरक परिस्थितीहरुको सामना गर्छन जसले आमा बुवासंगको उनीहरुको सम्बन्धमा असर पर्छ बाबु-छोराको सम्बन्ध र बाबुआमा-छोरीको सम्वन्धका फरक-फरक कार्यहरु छन् । किनभने हिरासत सामान्यतया आमालाई दिइन्छ, उनका आमाबाबु सामान्यतया समर्थनको प्रमुख स्रोत हुन ।

७.३ अध्ययनको निष्कर्ष

संक्षेपमा, धेरै जसो केसहरूमा सम्बन्ध विच्छेदपछिको जीवन पनि तनावमुक्त हुदैन । महिला सम्बन्ध विच्छेदमा बालबालिकाको जिम्मेवारी र वालबालिकाको भविष्यले तनाव निम्त्याउँछ । विवाहको निर्णय धेरै सोचेर लिनपर्ने धेरै उत्तरदाताहरुको सुझाव छ । सम्बन्धविच्छेद गर्नु भन्दा पूर्वक २-३ पटक सोच्नु पर्ने बताउछन् । यसले सम्बन्धविच्छेद भएका दम्पती र सन्तानलाई मात्र नभई समाजमा पनि गम्भीर असर पार्न सक्छ । सम्बन्ध विच्छेदका कारण समाजको मुल्यमान्यतामा असर परेको छ । यस समाजमा बस्ने मानिसहरुले देखाउने व्यवहारमा पनि परिवर्तन आउछ । अनुसन्धानले सुझाव दिन्छ कि सम्बन्ध विच्छेदको प्रभावहरु टाढा पुग्छन् किनभने सम्बन्ध विच्छेदको प्रकृतिले पारिवारिक एकाइलाई परिवर्तन गर्छ र संलग्न व्यक्तिहरुको जीवनमा नयाँ संक्रमण बिन्दुहरु सिर्जना गर्दछ । साहित्यको समीक्षाले संकेत गरेको छ कि सम्वन्ध विच्छेद पछि आमाबुवा र बच्चाहरूको जीवनमा धेरै परिवर्तनहरू हुन्छन् जसमा आमाबावु र बच्चाहरूको लागी उच्च स्तरको तनाव, भावनात्मक शिखरहरु र बच्चाहरुमा प्रतिगामी व्यवहार परिवर्तन तनाव जस्ता नकारात्मक परिवर्तनहरु समावेश छन् । आमा बाबुर बच्चाहरुवीच सम्वन्ध यस अध्ययनको उद्देश्य सम्बन्ध विच्छेद पछिको परिवारमा रहने अवस्थाले बच्चाको परिपक्कतालाई असर गर्छ की गर्दैन भन्ने विर्धारण गर्नु थियो ।

यस अध्ययनवाट सम्वन्ध विच्छेद हुने प्रमुख कारणहरुमा कुटपिट, मानसिक, शारीरिक यातना, एक अर्काप्रति अविश्वास, श्रीमान या श्रीमतिको पर पुरुष वन महिलासंगको अनैतिक सम्बन्ध, छोराछोरीको चाहना, दाइजो, कार्य व्यस्तता,अन्तरजातीय विवाहको कारण,

सामाजिक मुल्य मान्यतामा भिन्नता श्रीमानले जाँड रक्सी खान, यौन असन्तुष्टी आदि विभिन्न कारणहरु रहेको देखिन्छन् ।

सम्बन्धविच्छेद हुनमा विवाह पूर्वका अवस्थाहरू अपरिपक्कता स्वस्थ परिचान एवम हार्दिक सहमति जस्ता तत्वहरूले प्रभाव पार्ने हुँदा विवाह हुनु भन्दा पहिले यी कुराहरुको बारेमा व्यापक छलफल /चिन्तन मनन हुन आवश्यक छ । अपरिपक्क उमे वा सानै उमेरमा विवाह गर्नु अत्यन्त घातक सिद्ध हुने हुनाले उचित शिक्षा र परिपक्क उमेर (केटाको लागी २५ वर्ष पार गरेको र कैटिको लागी २० वर्ष पार गरेको) मा विवाह गर्नुपर्दछ । यस अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा भोगाई, गराई र अनुभवहरु अरुपछि छन जसलाई बुदागत रुपमा निम्न बमोजिम उल्लेख गरेको छु ।

- विवाह गर्न पूर्व केटा र केटी बीचमा खुला संवाद र दुवै पक्षको परिवारसँग प्रशस्त घुलमेलको अवसर दिएमा उनीहरु बीच बानी, व्यवहार तथा चाल चलन वारे प्रशस्त ज्ञान भई समझदारी विकास हुन सक्ने हुदा यस्तो प्रक्रिया पुर्‍याई विवाह गर्ने गरेमा यसले सम्वन्ध विच्छेद हुने सम्भावनालाई न्युन गर्न मद्दत पुयाउन सक्छ ।
- घरेलु हिंसालाई न्यूनीकरण गर्नको लागी पुरुषहरुलाई पनि केन्द्रित गरेर शसक्तीकरण र जागरणमुलक कार्यक्रम सरकारी वा गैरसरकारी संघ/संस्था मार्फत प्रभावकारी रूपमा परिचालन गर्नु उचित हुन्छ ।
- सम्बन्ध विच्छेदसँग सम्बन्धित त्यस्ता संचालित कार्यक्रमहरुको प्रभावकारीता अध्ययनका लागी समय समयमा अनुगमन र मुल्याङ्कन गरिनुपर्दछ ।
- कानुनमा सम्बन्ध विच्छेद सम्वन्धी व्यवस्था भएबाट समाजमा सम्बन्धविच्छेदका घटनाहरु दिनप्रतिदिन वृद्धि हुदै गइरहेका छन् । यसले सम्पूर्ण समाजलाई नै प्रभावित गरिराखेको हुन्छ । यसको लागी जनस्तरमा नै सम्बन्ध विच्छेदबाट हुने असर वालवालिका र समाजमा परेको प्रभाव आदि वारेमा जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु आवश्यक देखीन्छ ।
- सम्बन्धविच्छेदबाट विचलित हुन पुगेका बाल बालिकाहरुलाई राज्य तर्फबाट शिक्षालाई विश्वविद्यालय स्तरसम्म सर्वसुलभ बनाउनुका साथै नागरिकलाई सभ्यता र नैतिक शिक्षाको बारेमा व्यवहारिक ज्ञान उपलब्ध गराइनु पर्दछ । यस किसिमको ज्ञानले मानिसहरुलाई एक अर्का प्रतिको भावना बुझ्न सक्ने र सहनशील बन्न

सक्ने क्षमताको विकास गराउदछ । फलस्वरूप सम्बन्धविच्छेदको दरमा कमी ल्याउन सहयोगी हुन सक्दछ ।

सन्दर्भ सूची

अधिकारी शारदा कुमारी (२०५९), *विवाह र सम्बन्ध विच्छेदका कारण र असर,* ।

आचार्य, बलराम (२०५७), *नेपाली समाजमा विवाहर सम्वन्धविच्छेद* (एक समाजशास्त्रीय अध्ययन)

एक्सनएड, नेपाल (२०६७), *महिला अधिकार बारे थाहा पाउनुपर्ने कुरो,* काठमाडौं : एक्सनएड ।

कर्डेक एलए (१९९१), “रिपोर्टेड वेल बिइङ र बीचको 'सम्बन्ध सम्बन्ध विच्छेदको इतिहास, निकटतम वयस्कको उपलब्धता र लिङ्ग ।” *विवाह र परिवारक जर्नल।*

किट्सन, जी.सी. र मोर्गन, एल.ए. (1990), “तलाकको बहुपरिणाम : एक दशक समीक्षा ।” *बिवाह र परिवारको जर्नल* (913–924)

किट्सन जी.सी. (१९९२), *तलाकको पोस्ट वैवाहिक ब्रेकडाउनमा समायोजन,* न्यूयोर्क : गिलफोर्ड ।

कोट्स, के भेल्डा, (२०६२), *परिवारको उत्पत्ति फ्रेडिक एङ्गेल्स, जीवन र कृतित्व,* काठमाडौं : नवदीप प्रकाशन

कोठारी, सी.आर. (2002), *अनुसन्धान पौराणिक विधि र प्रविधि,* विश्व प्रकाशन भारत ।

चेर्लिन, एन्ड्रयु जे, (1992), *विवाह, तलाक, पुनर्विवाह, संशोधित र विस्तारित संस्करण,* इङ्गल्याण्ड : हार्वर्ड विश्वविद्यालय प्रेस ।

चौधरी, जे.एन. (1988), *भारतीय समाजमा तलाक विवाद अवरोध र भूमिका समायोजनको समाजशास्त्रीय अध्ययन,* भारत : प्रिन्टेल प्रकाशक जयपुर ।

चौधरी, जे.ऐन., *वडच्च भारतीय समाजमा सम्बंध विच्छेद, विवाह अवरोध र भूमिका समायोजनको समाजशास्त्रीय अध्ययन।*

जोसेफ लोपेटो, तिमोथी क्रिपेत् (1999), *समाजशास्त्रमा संकर डार्विनको आवश्यकता,* संयुक्त राज्य अमेरिका र लन्डन वेलायत : लेनदेन प्रकाशकहरू न्यू ब्रन्सबिक ।

थपलिया, शान्त (१९९५), *नेपाली समाजमा सम्मान्धविच्छेदका प्रचलनहरू, कानूनी सहायतता तथा परामर्श केन्द्र,* ललितपुर, नेपाल ।

थापा, होम बि. (2060 B.S.), *सम्बन्धविच्छेदको कारण र प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय समाजशास्त्र⁄मानवशास्त्र,* विभागमा स्नातकोत्तर, थेसिस ।

नेपाल सरकार, (2020), *मुलुकी ऐन,* (बाह्रौ संशोधन) काठमाण्डौं : नेपाल सरकार कानुन किताव व्यवस्था समीति ।

श्रेष्ठ, रत्नकाजी (२०६०), *महिलाको लागी एका विशेष व्यवस्था र यसको प्रभाव, Asia foundationको सहयोगमा महिला,* काठमाडौं : कानुन र विकास मञ्च ।

पर्वत जिल्ला अदालतको अभिलेख (फाइल अभिलेख वि.स. २०८० साउन देखी २०८१ असार मसान्तसम्म) ।

बम्पास, लेभी एल र स्वीद, ओस्सा (१९७०), *वैपाकि आस्थरतामा भिन्नता अमेरिकी समाजशास्त्रीय समिक्षा* ।

बाबर, रेई. (१९३९), *विवाह बिपरिवार माक्रन हिल* ।

बिगवर जे (२००५), *अभिभावक बाल सम्बन्ध, अभिभावकत्वको परिचय* ।

बेकर र दिल (1955), *परिवार, विवाद र अभिभावकत्व दोस्रो संस्करण स्वास्थ्य र कम्पनी,* बोस्टन ।

मिश्र चैतन्य (२०६७), *विवाहको अर्थ - राजनिती बदलिदो नेपाली समाज* ।

मीड, मास्ट 1949, *पुरुष र महिला, परिवर्तनशील संसारमा लिङ्गहरुको अध्ययन,* विलियम ।

मुलुकी ऐन (२०५५), *दशौ संशोधन,* काठमाडौं : कानुन किताब व्यवस्था समिती ।

मेथा रामा, (1975), *सम्बन्धविच्छेदित हिन्दू महिला,* नयाँ दिल्ली : विकास पब्लिशिङ हाउस प्रा.लि. ।

रिचर्ड टी शेफर (2002), *समान शास्त्र एक संक्षिप्त परिचय* (4th संस्करण) न्यूयोर्क : Me Graw-Hill.

लिन बेनेट र सिलु सिलु (1979), *नेपाली स्वास्नि मानिसहरुको कानुनी स्थितीमा परम्परा र परिवर्तन आर्थिक विकास तथा प्रशान अनुसन्धान केन्द्र,* त्रि.वि., कीर्तिपुर, नेपाल ।

सिंह, टोप बहादुर, (२०३८), *कानुनी शब्दकोष*।

Amato, P.R. (2000), *"बयस्कहरूको लागी सम्वन्ध विच्छेदको नविना र बच्चाहरु"* । विवाहको अर्बल र परिवार 1269–1287।

Chaudhary, J.N. (1988), *Divorce in India Society, A Sociological study of marriage disruption and role adjustment,* Jaipur Printwell publisher Encyclopedia Britani–cer, 1990

Goode, W.J. (1987), *The family, New Delhi,* Standard University printice Hall of India

Nepali, G.S. 1965, *The Newari An ethno Sociological study of Himalayan community,* Kathmandu Himalayan Book seller

Pothers, S. (1986), *तलाक यसका कारण र परिणामहरु हिन्दु समाजमा विकास,* पब्लिशिङ हाउस प्रा.लि. ।

US Census Bureau (2009). *Information on divorce rate and statistics.* Retrived from www.divorcestatics.org.

अनुसूची १

अन्तवार्ता

पर्वत जिल्लाको जलजला गाउँपालीका र कुश्मा गाउँपालीकाको समाजशास्त्रीय अध्ययन

मिति :....................

उत्तरदाताहरूको नाम, थर : ....

उमेर : ....

शिक्षा : ....

लिङ्ग : ....

पेशा : ....

धर्म : ....

जात जाती : ....

वैवाहिक स्थिती : ....

स्थायी ठेगाना : ....

परिवारको प्रकार : ....

फोन नं. : ....

तल उल्लेख गरिएका प्रश्नहरुमा आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्नुहोस ।

१) विवाह गर्दा तपाई कति वर्षको हुनुहुन्थ्यो ?

२) तपाईको कस्तो प्रकारको विवाह हो ? विवाहमा तपाइको पूर्ण सहमती थियो कि थिएन ?

३) तपाईले सम्बन्ध विच्छेद गर्नुपर्ने मुख्य कारणहरु के के हुन् ?

४) तपाईको सम्बन्धविच्छेद हुनुमा को बढी जिम्मेवार थियो ?

५) तपाईको वालवच्चाहरु कतिजना छन् र तिनीहरू अहिले को संग बसिरहेका छन् ?

६) सम्बन्धविच्छेदले तपाईको परिवारमा कस्तो असर परेको देख्नुहुन्छ ?

७) सम्बन्धविच्छेद पछि परिवारको सदस्यहरू छरछिमेकी आफन्तजनले तपाईलाई कस्तो व्यवहार गर्दछन् ?

८) तपाइको छोराछोरीमा सम्बन्धविच्छेद पछि के कस्तो परिवर्तन आएको छ ?

९) सम्बन्ध विच्छेद पश्चात को संग बस्दै आउन भएको छ ?

१०) सम्बन्ध विच्छेद पछि तपाइको आफ्नो जीवनमा के कस्ता कस्ता सकारात्मक नकारात्मक असरहरू देख्नु भयो ?

११) तपाईको विचारमा विवाह के हो ?

१२) सम्बन्धविच्छेद राम्रो की नराम्रो तपाईंको विचारमा के हो ?

१३) सम्बन्ध विच्छेद गर्दा तपाई कति वर्षको हुनुहुन्थ्यो ?

१४) सम्बन्ध विच्छेद गर्नु कतिको औचित्यपूर्ण लाग्छ ?

१५) सम्बन्ध विच्छेदले गर्दा समाजमा कस्तो असर पर्ला जस्तो लाग्छ ?

१६) तपाइको विचारमा हाम्रो समाजमा तीव्र रुपमा सम्बन्धविच्छेद किन बढिरहेको छन् ?

१७) सम्बन्ध विच्छेद भनेको के हो तपाइको विचारमा ?

१८) तपाइले सम्बन्ध विच्छेद पछि भोग्नु पर्ने समस्या के के थिए ?

१९) तपाइको अनुभवमा एउटा वैवाहिक जीवनलाई निरन्तरता दिनको लागी के के कुरामा ध्यान दिनु पर्ला ?

२०) सम्बन्ध विच्छेद पश्चात अर्को विवाह गर्नु भयो कि भएन ? त्यसबारे के कस्तो विचार गर्नु भएको छ ?

२१) अव आउने पिडिलाई विवाह र सम्बन्धविच्छेदको लागी के सुझाव दिन चाहानुहुन्छ ?